

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 8, 1997

7 – 8

Iulie – August

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

COLEGIUL DE REDACTIE

ŞERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), VENERA ACHIM,
PAUL CERNOVODEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CON-
STANTINIU, EUGEN DENIZE, ANDREI EŞANU, GEORGETA
PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU, APOSTOL STAN, ION
STANCIU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.

În țară revista se poate cumpăra pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniei 35-37, Sect. 4, P. O. Box 61-170, Fax 401-312 2425; 401-634 7145, Tel. 401-634 6345, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P. O. Box 57-88, Fax 401-312 5109, Tel. 401-643 9390; 401-312 5109, București, România.

La revue „REVISTA ISTORICĂ” paraît 6 fois par an en numéros doubles.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Academie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniei 35-37, Sect. 4, P. O. Box 61-170, Fax 401-312 2425; 401-634 7145, Tel. 401-634 6345, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P. O. Box 57-88, Fax 401-312 5109, Tel. 401-643 9390; 401-312 5109, București, România.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU; VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei „REVISTA ISTORICĂ”, B-dul Aviatorilor, nr. 1, 71247-București, tel. 650.72.41.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie, nr. 13, R 76117 București
Telefon: 410.38.46; 410.32.00/2107, 2119
www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM VIII, NR. 7 – 8
Iulie – August 1997

S U M A R

EPOCA LUI PETRU RAREŞ

ŞTEFAN S. GOROVEI, Rude şi înrudiri necunoscute ale lui Petru Rareş	467
EUGEN DENIZE, Petru Rareş şi Moldova dintre Prut şi Nistru	477
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, La curte, la Petru vodă	485
PETRE Ş. NĂSTUREL, Întregiri la istoria lui Petru Rareş	497

IZVOARE INEDITE

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ŞTEFAN S. GOROVEI, Documente inedite de la Petru Rareş	503
COSTIN FENEŞAN, Domeniul cetății Timișoara până la 1552	517

STUDII DOCUMENTARE

FLORIN ANGHEL, Câteva date despre polonezii din România. Minoritatea polonă şi refugiaţii, 1939-1940	533
ADRIAN GRECU, De la ideea războiului preventiv la tratatul de neagresiune. Aspecte ale relațiilor polono-germane la începutul anilor '30	539

OPINI

Istoria montată <i>ad libitum</i> – cazul H. Botev (Constantin Velichi, <i>Hristo Botev în România, în „Analele Brăilei”</i> , Serie nouă, an II, nr. 2, 1996, 172 p.) (Lucia Taftă)	545
--	-----

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Adrian-Silvan Ionescu <i>Un portret inedit de Rodolfo Amoêdo în colecția particulară a dr. Paul Cernevodeanu</i> , conferință ținută la Ambasada Braziliei, 8 aprilie 1997	551
--	-----

„Revista istorică”, tom VIII, nr. 7 – 8, p. 463 – 568, 1997

NOTE ŞI RECENZII

- J. J. CREMONA, *Malta and Britain. The Early Constitutions*, Malta, 1996, 168 p. (*Betinio Diamant*); SIRADIOU DIALLO, *Houphouët-Boigny. Le médecin, le planteur et le ministre*, Paris, Edit. J. A. Livres, 1993, 190 p. + ilustr. (*Viorel Cruceanu*); EDWIN FORBES, *Thirty Years After. An Artist's Memoir of the Civil War*, Baton Rouge and London, Louisiana State University Press, 1993, 320 p. + il. (*Adrian-Silvan Ionescu*); JOSÉ AVELINO GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, *Fortificaciones y feudalismo en el origen y formación del Reino Leonés (siglos IX-XIII)*, Valladolid, 1995, 460 p. (*Eugen Denize*); NICOLAE LIU, *Revoluția Franceză, moment de răscrucă în istoria umanității*, București, Edit. Academiei Române, 1994, 448 p. (*V. Curticăpeanu*); TEODOR PAVEL, *Între Rusia țarilor și Germania wilhelminiană. Un memoriu basarabean din 1916*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujană, 1996, 208 p. (*Florin Anghel*); ANGHEL POPA, *Societatea academică „Junimea” din Cernăuți, 1878-1938*, Câmpulung Moldovenesc, Fundația Culturală „Alexandru Bogza”, 1997, 176 p. (*Florin Anghel*); VICTOR SUVOROV, *Spărgătorul de gheăță. Cine a declanșat al doilea război mondial?* Iași, Edit. Polirom, 1995, 300 p. (*Costin Ionescu*)

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME VIII, Nos 7 – 8
July – August 1997

CONTENTS

PETRU RAREŞ' TIME

ŞTEFAN S. GOROVEI, Little Known Relatives and Kinships of Petru Rareş	467
EUGEN DENIZE, Petru Rareş and Moldavia Between the Prut and Dniester	477
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, At the Court of Voivode Petru	485
PETRE Ş. NĂSTUREL, New Contributions to the History of Petru Rareş	497

NEW SOURCES

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ŞTEFAN S. GOROVEI, Previously Unpublished Documents Issued by Petru Rareş	503
COSTIN FENEŞAN, The Estate of the Fortress of Timişoara Until 1552	517

DOCUMENTARY SOURCES

FLORIN ANGHEL, A Few Considerations on the Poles in Romania. The Polish Minority and the Refugees, 1939-1940	533
ADRIAN GRECU, From the Idea of a Preventive War to the Treaty of Non-Aggression. The Polish-German Relations in the Early 1930's	539

OPINIONS

History <i>ad libitum</i> – The Case of H. Botev (Constantin Velichi, <i>Hristo Botev in Romania</i> , in “Analele Brăilei”, New Series, II, No. 2, 1996, 172 pp.) (Lucia Taftă)	545
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Adrian-Silvan Ionescu <i>An Unknown Image of Rodolfo Amoêdo in the Private Collection of Dr. Paul Cernovodeanu</i> , paper delivered in the cultural space Brazil-Romania at the Embassy of Brasil, 8 April 1997	551
---	-----

„Revista istorică”, tom VIII, nr. 7 – 8, p. 463 – 568, 1997

NOTES AND REVIEWS

- J. J. CREMONA, *Malta and Britain. The Early Constitutions*, Malta, 1996, 168 pp. (*Betinio Diamant*); SIRADIOU DIALLO, *Houphouët-Boigny. Le médecin, le planteur et le ministre*, Paris, Edit. J. A. Livres, 1993, 190 pp. + Illustr. (*Viorel Cruceanu*); EDWIN FORBES, *Thirty Years After. An Artist's Memoir of the Civil War*, Baton Rouge and London, Louisiana State University Press, 1993, 320 pp. + Illustr. (*Adrian-Silvan Ionescu*); JOSÉ AVELINO GUTIÉRREZ GONZÁLES, *Fortificaciones y feudalismo en el origen y formación del Reino Leonés (siglos IX-XIII)*, Valladolid, 1995, 460 pp. (*Eugen Denize*); NICOLAE LIU, *Revoluția Franceză, moment de răscrucă în istoria umanității* (The French Revolution, a Turning Point in the History of Humanity, Bucharest, Edit. Academiei Române, 1994, 448 pp. (*V. Curticăpeanu*); TEODOR PAVEL, *Între Rusia tsarilor și Germania wilhelmiană. Un memoriu basarabean din 1916* (Between Tsarist Russia and Wilhelm's Germany. A Bessarabian Memorial of 1916), Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujană, 1996, 208 p. (*Florin Anghel*); ANGHEL POPA, *Societatea academică "Junimea" din Cernăuți, 1878-1938* (The Academic Society "Junimea" of Czernowitz, 1878-1938), Câmpulung Moldovenesc, Fundația Culturală "Alexandru Bogza", 1997, 176 pp. (*Florin Anghel*); VICTOR SUVOROV, *Spărgătorul de gheăță. Cine a declanșat al doilea război mondial?* (The Ice Breaker. Who Caused the Outbreak of WW II?), Jassy, Edit. Polirom, 1995, 300 pp. (*Costin Ionescu*)

EPOCA LUI PETRU RAREŞ

RUDE ŞI ÎNRUDIRI NECUNOSCUTE ALE LUI PETRU RAREŞ

ŞTEFAN S. GOROVEI

„Casa Domniei” constituie o noţiune pe care medieviştii obişnuiau cu documentele o cunosc şi îñteleg, în linii generale (şi vagi), sensul. Însă ce realităţi a acoperit ea, în diversele etape ale evoluţiei domniei (în Moldova, ca şi în Tara Românească), aceasta nu s-ar putea afla decât prin cercetări sistematice şi, mai ales, prin migăloase şi atente reconstituiri genealogice.

Cu zgârcenia în exprimare, aşa de cunoscută documentelor vechi, nu aflăm, în destul de bogatul diplomatariu al lui Petru vodă Rareş, decât despre două rude ale sale: despre fratele său Toader, devenit pârcălab al Hotinului şi mort în împrejurări tragice în toamna anului 1538¹ – menþionat drept „credincioasa noastră slugă şi fratele domniei mele, pan Toader” în martie 1528² (singura desemnare ca atare, în timpul vieþii, în documentele interne) – şi despre o vară a sa, căsătorită cu vata-gul Ion Popovici, amintită într-un document din 27 aprilie 1541, al cărui original s-a deteriorat, însă, tocmai în dreptul numelui acestei persoane³! Nu cunosc posteritatea vata-gului Popovici şi a veriþoarei lui Petru Rareş; după unele indicaþii – nesigure, însă – aceştia ar putea fi înaintaþii unor Ponici din veacul al XVII-lea.

Se cunoaþte, în schimb, mai bine descendenþa pârcălabului Toader, fratele uterin al lui Petru Rareş. Contribuþii mai vechi⁴ şi mai noi⁵ au arătat că acest personaj a avut vreo şase copii – trei băieþi şi trei fete. Unul din fii, Gheorghe, a fost mare logofăt al Moldovei în 1579 şi a murit cândva, între 1587 şi 1591⁶, lăsând trei fiice: *Mărica* Huhulea, *Grozava* (al cărei soþ e necunoscut) şi

¹ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Toader, pârcălabul de Hotin*, în AIIAI, XVIII, 1981, p. 683-686.

² DIR, A, 1/XVI, nr. 227, p. 257.

³ Ibidem, nr. 367, p. 404.

⁴ C. Cihodaru, *Cu privire la fraþii după mamă ai lui Petru Rareş*, în AIIAI, 2/XXII, 1985, p. 693-699 (cu interpretări şi identificări genealogice eronate).

⁵ Maria Magdalena Székely, *Noi contribuþii la genealogia familiei Stroici*, în ArhGen, II (VII), 1995, 1-2, p. 65-75 (restabilirea poziþiei genealogice corecte a personajelor înrudite cu Toader de Hotin).

⁶ N. Stoicescu, *Dicþionar al marilor dregători din Tara Românească şi Moldova. Sec. XIV-XVII*, Bucureþti, 1971, p. 306.

Păscălina, soția celebrului logofăt Lupu (Luca) Stroici, probabil adoptată ca fiică a fratelui Constantin, mort Tânăr⁷. Această înrudire ar explica, desigur, înmormântarea Păscălinei Stroici la Probotă⁸ (mormânt cu lespedea azi dispărută, din păcate), fără să explică, însă, de ce tot acolo a fost și necropola *întregii familii* a fratelui lui Lupu/Luca, anume Simion Stroici (el însuși, soția, doi fii și una sau chiar două fiice). A fost, aceasta expresia unei *alte* înrudiri, mai vechi, între Stroicești – casă veche și „cinsteașă” – și ctitorul Probotei, sau doar urmarea faptului că un al treilea frate, Gavrilaș, călugărit Grigorie, a ajuns egumenul Probotei, unde s-a și îngropat (după cum au dovedit frumoasele descoperiri recente ale doamnei Voica Maria Pușcașu⁹)? Nu putem, de asemenea, să evităm întrebarea dacă nu cumva și egumenia lui Grigorie, monahul Stroici la Probotă nu va fi fost, ea însăși, tot expresia unei înrudiri cu Casa domnească. Lăsăm viitorului identificarea unei soluții la asemenea probleme încâlcite, pentru a ne îndrepta spre altele, în care cred că am putut aduce un strop de lumină.

Mă nedumerise de mult – trebuie să mărturisesc – puținătatea știrilor despre Gheorghe logofătul: un personaj fără carieră, fără nelipsitul „cursus honorum”, care pare a se ridica din neant pentru a primi, dintr-o dată, *cea mai înaltă dregătorie a Tării Moldovei*. Identificarea lui ca fiu al lui Toader pârcălabul de Hotin și *nepot de frate* al lui Petru Rareș mi-a oferit explicația pentru această ascensiune bruscă și pentru această carieră scurtă (scurt interimat, am zice azi, la marea logofeție). Cum despre frații și surorile lui nu se știe, de asemenea, nimic, m-am întrebat dacă nu cumva ar fi posibile identificări prin analogie cu chiar cazul logofătului Gheorghe. Cu totul întâmplător, acest mod de a pune problema a adus o soluție. Și iată cum.

Un al treilea fiu al pârcălabului Toader de Hotin, fratele lui Petru Rareș, s-a numit *Dumitru*. Știam mai de mult de existența unei broderii athonite, un epitrahil – cunoscut în literatura de specialitate ca *Dionysiou 8* – care poartă o dedicație slavonă, citită de Gabriel Millet astfel: *Sie petrachel sătvori Dumitru ghetmani i podruzie ego Lim vă chram Διω* (*Dionysiou*)¹⁰. Dicționarul dregătorilor a arătat, spre surprinderea mea, că Dumitru hatmanul e și el un personaj care accede brusc la marile dregătorii: nu e sigur dacă el a fost mare stolnic în 1552, e probabil că a

⁷ În fișă din dicționarul dregătorilor, filiația lui Gheorghe logofătul nu e cunoscută și figurează o singură fiică, Păscălina (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 306); filiația și numele celor trei fiice la Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 69-70.

⁸ DRH, A, XIX, nr. 377, p. 522. Luca Stroici a fost înmormântat la Dragomirna, după mărturia lui Petru Movilă.

⁹ Cf. Voica Maria Pușcașu, *Lespezile funerare de la mănăstirea Probotă* (I), în ArhGen, II (VII), 1995, 1-2 și (II), ArhGen, III (VIII), 1996, 1-2.

¹⁰ Gabriel Millet, Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 48; am pus și acolo unde Millet transcrisește un și cu pălărie și am adăugat *h* la ghetman.

fost paharnic mare în 1554-1555, pentru a deveni, apoi, în 1558-1562, hatman¹¹. Partea cea mai însemnată a biografiei sale o constituie prezența sa în consiliul de regență instituit la moartea lui Alexandru vodă Lăpușneanu, pentru vremea minoratului lui Bogdan al IV-lea: „îndrumători erau – spune cronicarul Azarie – Gavriil logofătul și Dimitrie hatmanul și doamna [Ruxanda] cărmuitoare peste toți”¹². Un raport plecat din Iași în iunie 1568 îi arată, în adevăr, pe cei doi boieri ca protegitorii ai scaunului Tânărului prinț: „acești doi domni magnați, adică Dumitru, care este marele hatman al Moldovei și Gavrilaș, care este marele logofăt al țării acesteia”¹³. Gavril logofătul – precizează la început – e înaintașul neamului Ceaурul, din care s-a ridicat și un domn, Gheorghe vodă Ștefan¹⁴.

Documentele nu oferă, din păcate, cu privire la familia hatmanului Dumitru, decât amănuntul că a avut o fiică Salomia, mama unei Aniță¹⁵.

Lumina o aduce, însă, pomelnicul vechi al mănăstirii Bistrița. Aici, pe fila 51 verso, se pomenește *Димитръ гетманъ* și iată ce cuprinde textul în dreptul acestei însemnări marginale:

Помѣни, Господи, рабъ своимъ: Димитріе и подорожкіе его Anna и чада ихъ: Никоарж и Димитріе и Магдалина и рѡдїтелъ его : Тоадеръ и Мѹша. Adică: „Pomenește, Doamne, sufletele robilor tăi: Dimitrie și soția lui Anna și copiii lor: Nicoară și Dimitrie și Magdalina și părinții lui: Toader și Mușa”¹⁶.

Nici o îndoială nu începe: pasajul ne dă, deslușit, familia hatmanului Dumitru. Ceea ce Gabriel Millet a citit pe epitrahilul de la Dionysiou drept imposibilul *Lim* (interpretat și *Lie*) e, de fapt, numele *Anna* (paleografic, lectura greșită e explicabilă, mai ales pe o broderie). Copiii sunt Nicoară, Dimitrie și Magdalina – nu știm nimic despre ei! Și, în fine, surpriza mai mare: *Toader* și *Mușa*, adică însuși *fratele lui Petru Rareș și soția lui*. Mușa este, deci, numele aceleia pe care scrisoarea din toamna anului 1538, a lui Stanislas Górski – publicată în 1972 de Ștefana Simionescu și ale cărei informații genealogice le-am analizat încă de acum două decenii¹⁷ – o numește „iuvenis femina, pulchritudine

¹¹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 304.

¹² *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaiteanu, București, 1959, p. 147.

¹³ *Călători străini despre Țările Române*, II, București, 1970, p. 391-392.

¹⁴ Cf. Petronel Zahariuc, *Familia și cariera lui Gheorghe vodă Ștefan*, în ArhGen, II (VII), 1995, 1-2, p. 77-89.

¹⁵ DIR, A, 5/XVII, nr. 17, p. 12.

¹⁶ *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, ed. Damian P. Bogdan, București, 1941, p. 81 (textul slav) și 119 (trad.); am înlocuit, în traducere „părinții săi” cu „părinții lui”, întrucât impersonalul pronume posesiv „săi” nu redă precizia slavonului *masculin* „ego”, putându-se raporta și la părinții soției.

¹⁷ Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în SMIM, VIII, 1975, p. 185-200.

ac forma spectabili”¹⁸. Muşa e numele cumnatei lui Petru vodă Rareş şi el trebuie să fi răsunat nu o dată sub boltile curţii principale de la Suceava. Neamul acestei jupâniţe rămâne (deocamdată?) necunoscut.

Dumitru hatmanul a fost, în adevăr, un boier însemnat; numele său se află şi în pomelnicul mănăstirii Trăskavec din Bulgaria¹⁹ – probabil în urma unor danii pe care le-a făcut acolo – şi, în afară de epitrahilul păstrat la Dionysiou, tot de la el provine un alt epitrahil, aflat azi la *Victoria and Albert Museum* din Londra, semnalat lumii ştiinţifice româneşti în 1970, de Corina Nicolescu²⁰. Din păcate, regretata cercetătoare n-a publicat şi „inscripţia cusută în partea de jos a lucrării”, ci a menţionat doar „numele donatorului: *Hatmanul Dimitrie*”. Ea a atras atenţia, în schimb, asupra faptului că broderia de la Londra înfăţişează „acelaşi motiv compus din trei palmete rotunjite care se desfac dintr-o tulpină scurtă cu trei ramuri [...] întocmai ca şi pe cele două epitrahile păstrate în mănăstirea athonită Dionysiou”²¹.

„Cele două epitrahile” înseamnă *Dionysiou* 8, trimis de Dumitru hatmanul, şi *Dionysiou* 7, dăruit de un anume Gavril şi soţia sa şi copiii lor²². Înaintea numelui *Gavrilo* se mai află un cuvânt, a cărui lectură a dat imposibilul „Cočoiog”²³. Pentru Millet, donatorul ar fi identic cu un Gavril care, la 1555, cu soţia sa Sofica, a dăruit la Stavronikita tot un epitrahil²⁴. Pentru Petre Ş. Năsturel, *Gavril* şi *Sofica* ar putea să însemne fie *Gavril Trotuşanu*²⁵ – deşi acesta murise din 1541 iar soţia sa, *Ana*, îl precedase în mare trecere – fie (socotindu-l identic cu „Cočoiog” de la Dionysiou) un ipotetic şi neatestat documentar *Gavril Moțoc*²⁶.

În realitate, cel dintâi (donatorul din 1555 de la Stavronikita) e ginerele lui Luca Arbure, soţul ficei sale Sofica: e ascendentul familiei bucovinene Herţa²⁷. *Cel de-al doilea* – „Cočoiog” de la Dionysiou – *nu poate fi decât logofătul Gavril*,

¹⁸ Ştefana Simionescu, *Noi date despre situaţia internă şi externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, în „Studii”, 2/25, 1972, p. 235.

¹⁹ *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, ed. cit., p. 27, n. 2.

²⁰ Corina Nicolescu, *Lucrări de artă românească în colecţiile străine: o broderie moldovenească din sec. al XVI-lea în muzeul „Victoria şi Albert” din Londra*, în „Revista Muzeelor”, 5/1970, p. 423-424.

²¹ *Ibidem*, p. 423.

²² Gabriel Millet, Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 46.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Petre Ş. Năsturel, *Un épitrachilion moldave du XVIe siècle et ses correspondants athonites*, în „Cyrillomethodianum”, II, Thessaloniki, 1972-1973, p. 93; idem, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 254-255.

²⁶ Idem, *Un épitrachilion...*, cit., p. 95.

²⁷ Petronel Zahariuc, *Mihail de la Dorohoi şi descendenţa sa*, în ArhGen, I (VI), 1994, 1-2, p. 181-182.

tovarășul de regență al lui Dumitru hatmanul. Și e deosebit de sugestiv faptul că broderiile trimise de cei doi la Sfântul Munte, *la aceeași mănăstire*, seamănă ca două picături de apă²⁸. Dionysiou era, într-un fel, ctitoria casei lui Rareș și a urmașului și continuatorului său, Lăpușneanu²⁹ și câțiva din boierii celui de-al doilea au făcut daruri acolo³⁰.

Există, însă, între Dumitru hatmanul – nepotul lui Petru Rareș – și Gavril logofătul, înaintașul Ceaureștilor, și o altă apropiere decât cea pe care o arată, explicit, identitatea celor două broderii. Gavril este, ca și hatmanul Dumitru, un personaj care apare brusc în cea mai înaltă treaptă a ierarhiei boierești, logofeția, pe care o deține câțiva ani, cu întrerupere, între 1565 și 1571³¹. Nu are carieră „suitoare”, nu i se cunosc înaintașii (și nici măcar soția!), dar urmașii săi vor ocupa cele mai înalte dregătorii, șase dintre ei deținând marea logofeție, până la sfârșitul veacului al XVII-lea – *caz unic în Moldova medievală*³².

În lumina identificărilor care s-au putut face pentru Gheorghe logofătul și pentru Dumitru hatmanul – *nepoți de frate uterin ai unui membru al dinastiei* – cercetătorii vor fi în drept să se întrebe: *care va fi fost originea lui Gavril logofătul??*

Încehi această primă parte cu două observații: despre ce nu știm și despre ce s-ar putea să știm. *Nu știm* din ce neam venea frumoasa Mușa, cununata lui Petru Rareș; nu știm cine au fost soțile fiilor ei, Constantin și Gheorghe logofătul, ci avem doar numele soției lui Dumitru hatmanul, *Anna*, dar fără nici o indicație asupra familiei din care se trăgea; nu cunoaștem numele soților celor trei fete, Zamfira, Grozava și Sofia³³.

S-ar putea să știm ce nume de familie purta hatmanul: în frumoasa-i monografie închinată lui Alexandru vodă Lăpușneanu, d-l Gheorghe Pungă a atras atenția asupra unei știri din iunie 1561, care menționează pe „Dimitrie Vlad, căptanul cetății [...] Suceava”³⁴. Dacă acceptăm identitatea cu hatmanul, am avea

²⁸ V. și Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p. 454-455.

²⁹ Cf. Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 151-157.

³⁰ *Ibidem*; Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 454-455: Simion Negrilă, Ion al lui Petrică, Cârstea jitnicerul, Gavril logofătul și Dumitru hatmanul.

³¹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 305.

³² Cf. Petronel Zahariuc, *Familia și cariera lui Gheorghe vodă Ștefan*, cit. supra, n. 14.

³³ O ipoteză mai trebuie consemnată, deși în sprijinul ei nu pot aduce decât coincidențe de nume și situații: mă întreb dacă *Gavriil și Sofica*, donatorii de la Stavronikita din 1555, nu ar putea fi tocmai viitorul logofăt – fără dregătorie la 1555 – și soția sa, Sofia, fata lui Toader de Hotin și sora lui Dumitru hatmanul și a lui Gheorghe logofătul. Regăsirea prenumelor Dumitru (la Dumitrașco Ștefan) și Gheorghe (la fiul acestuia, Gheorghe vodă Ștefan) ar putea, eventual, sprini o asemenea ipoteză.

³⁴ Gh. Pungă, *Tara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 122, n. 38.

numele său *de familie*, și nu un simplu patronim, întrucât tatăl său a fost – aşa cum cred că am dovedit aici și cum, de altfel, o spune limpede pomelnicul de la Bistrița – un Toader, care nu e altul decât fratele uterin al lui Petru Rareș.

*

A doua parte a acestor însemnări privește o posibilă înrudire veche a lui Petru Rareș cu dinastia Basarabilor, înrudire necunoscută și din care s-ar părea că n-au rămas decât slabe urme, detectabile doar genealogic.

Cercetarea foarte minuțioasă a lapidariului de la mănăstirea Probota, întreprinsă de d-na Voica Maria Pușcașu și ale cărei rezultate se publică în revista „Arhiva Genealogică”, a limpezit o problemă aflată mai de mult în discuție, anume atribuirea a două pietre tombale cu inscripții șterse sau foarte șterse. Cea dinșâi, cu dimensiuni care pot să arate mormântul unui copil³⁵, a apărut – cum am presupus încă din 1975 (după tribulații nu lipsite de logică...) ³⁶ – unei necunoscute „fiica lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrân”³⁷. Cea de-a doua, de dimensiuni foarte apropiate³⁸, a avut o inscripție în care părea să se vadă numele imposibil *Somirad*: „numele e evident greșit citit – observam în 1975 – și în textul inscripției se întrevede, mai departe, numele lui Petru voievod; putem bănui că piatra a acoperit mormântul altui copil al lui Rareș, mort și el în vîrstă fragedă”³⁹.

Cercetarea plină de noroc întreprinsă de d-na Pușcașu ne-a redat numele acestui copil, astfel încât, în locul acela, piatra ar avea aceste indicații genealogice: „Samfira, fiica lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrân”⁴⁰.

Numele *Samfira* (Zamfira) e neobișnuit în dinastia domnilor Moldovei: fiica lui Rareș e prima și (până acum) ultima prințesă moldoveancă, „Mușatină”, purtând acest nume (rar întrebuiștat, la vremea aceea, și în neamurile de boieri moldoveni). Dar el a mai fost purtat, spre sfârșitul aceluiasi veac al XVI-lea, de o altă prințesă, din casa Movileștilor: mica *Zamfira*, fiică a lui Ieremia vodă Movilă

³⁵ După G. Balș (*Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 342), aceste dimensiuni sunt de 37 × 100 cm; după Voica Maria Pușcașu (*Lespezi funerare de la mănăstirea Probota*, I, *loc. cit.*, p. 150), dimensiunile sunt de 39/35 × 99 cm.

³⁶ Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice...*, cit., p. 197.

³⁷ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.* (I), p. 150.

³⁸ După G. Balș (*op. cit.*, p. 330), ar fi 44 × 82 cm; după Voica Maria Pușcașu (*op. cit.*, p. 149) – 43/38 × 98 cm.

³⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 197.

⁴⁰ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 149. Autoarea presupune că *Samfira* ar fi o fată a lui Ștefan Rareș; după lecturile mai vechi, înclin să cred că și în acest caz s-a folosit formula din inscripția celeilalte pietre. Pentru demonstrația genealogică, însă, pe care o am aici în vedere, acest amănunt nu are nici o relevanță.

– figurată cea din urmă în fastuosul tablou votiv al Suceviței – a murit la 7 martie 1596 și a fost îngropată în camera mormintelor din ctitoria neamului ei⁴¹.

Dar numele acestei *Zamfire*, între copiii lui Ieremia Movilă, mi se pare că trebuie apropiat de numele lui *Moise* vodă, unul dintre băieții lui Simion vodă Movilă, el însuși domn al Moldovei în două rânduri (1630-1631 și 1633-1634). Nu cunosc, până azi, un membru al vreunei din marile familii ale Moldovei medievale (din veacurile XV-XVI) care să se fi numit aşa: Moise. Nu putem conchide decât că pentru Movilești el a avut o semnificație specială. Nu trebuie să uităm că în vremea aceea prenumele nu se dădea la întâmplare, ci după reguli tradiționale, repetând pe acela al vreunui bunic ori străbunic, al vreunui unchi de spătă mai apropiată sau mai depărtată, paternă ori maternă, ori – mai rar – după sfântul zilei de naștere. Între odraslele Movileștilor, aplicarea acestor reguli se vede foarte bine: *Constantin* e numele unui fiu al lui Rareș; *Bogdan* și *Alexandru* sunt nume dinastice moldovenești; *Gavril* reia numele bunicului său matern (Gavrilaș Hâra) iar *Teodosia* (copilă moartă mică a lui Simion) poartă numele unei surori a Doamnei Marghita (Teodosia, soția hatmanului Andrei). Petru – viitorul vestit mitropolit al Kievului – poartă numele lui Petru Rareș, dar și (se pare) al sfântului zilei sale de naștere, 22 decembrie, când se prăznuia Sf. Petru al Rusiei.

De unde, în acest context, prenumele *Moise*!?

Evocând asemenea chestiuni, gândul fuge, fără nici o greutate, spre unicul personaj de oarecare însemnatate din istoria noastră, purtând acest nume: *Moise voievod*, domn al Țării Românești din ianuarie 1529 până prin iunie 1530. Or, „întâmplarea” face că acest efemer prinț valah, dintr-o ramură urgisită și prost cunoscută a Basarabilor, a avut o fiică numită... *Zamfira*! Ea este ctitora bisericii din Prislop (Hunedoara), unde a și fost îngropată, în martie 1580⁴².

Coincidența e tulburătoare și după părerea mea, nu poate fi întâmplătoare.

De unde le venea Movileștilor tradiția onomastică a „Mușatinilor” – se știe, azi, după un veac de presupuneri: soția logofătului Ioan Movilă, mama lui Ieremia vodă și a lui Simion vodă, era o fiică a lui Petru Rareș⁴³. Dar celălalt context

⁴¹ Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, p. 96; lespedea funerară are dimensiuni apropiate de acelea ale fetelor lui Rareș: 38 × 87,5 cm (*ibidem*).

⁴² Pentru acest personaj, v. I. Pușcariu, *Două Zamfire, domnițe române din secolul XVI, trecute în Transilvania*, în ARMSI, s. II, t. XXIX, București, 1907; Andrei Kovács, *Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă*, în AIIAC, XXVII, 1985-1986, p. 349-374.

⁴³ Cf. I. C. Miclescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes*, în SEER, XLIX, 1971, nr. 115; Ștefan S. Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă – fiica lui Petru Rareș*, în CI (s.n.), XI, 1980; Dumitru Nastase, *Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiică a „despotului” Petru Rareș*, în ArhGen, III (VIII), 1996, nr. 3-4. Trebuie să se observe că un frate (mai mare?) al celor doi domni, anume Toader Movilă, e numit în documente *Cârțul*: i se va fi tăiat nasul în urma afirmației unei pretenții la tronul Moldovei? E cititorul bisericii din Burdujeni (Suceava), a fostei mănăstiri numite Todireni.

onomastic, delimitat de numele *Zamfira* și *Moise*, ne îndreaptă, evident, spre dinastia munteană. *Zamfira* între copiii lui vodă Rareș trebuie pus(ă) în legătură cu *Zamfira* și *Moise* Movilă, legându-se printr-o explicație comună. Iar această explicație n-ar putea fi decât una singură: *o căsătorie a lui Petru Rareș cu o domniță munteancă*, din casa lui Moise vodă, poate chiar o soră a acestuia.

Nu se poate preciza dacă Maria și Ana, Ion (+ 1532) și Bogdan (+ 1534) și Zamfira, Chiajna și cealaltă fiică (a cărei piatră de la Probota nu ne-a mai păstrat numele) au fost, cu toții, copiii din aceeași căsătorie, cu acea Marie, moartă în 28 iunie 1529 (deci în ajunul zilei onomastice a Domnului!) și îngropată la Putna. Această Marie – sau, într-un caz contrar, o soție anterioară a lui Rareș – a putut fi domnița băsărăbească prin care s-au transmis nume ca Zamfira și Moise.

O asemenea înrudire ar putea furniza o explicație foarte plauzibilă și pentru îndreptățirea lui Simion Movilă la tronul Țării Românești⁴⁴. Se știe că el a fost stăruitor cerut ca domn de o parte a boierimii muntene și că – lucru absolut neașteptat – a fost bine primit și sprijinit de vitejii cavaleri care erau frații Buzești. Căsătoria lui Melentie Balica – un urmaș de Buzești răzlețit, cu Petru Șchiopul în Moldova – cu sora Movileștilor, Ana-Şcheauca, nu mi se mai pare un argument suficient pentru această atitudine: Balica murise de mult, din 1586 și, oricum, această încusire nu producea drepturi de nici un fel.

*

Încheind, atrag atenția asupra a două concluzii de ordin mai general care se desprind din cercetarea ale cărei rezultate tocmai le-am înfățișat. Cea dintâi poate să constituie un indiciu pentru căutarea originilor în cazul unor personaje care apar brusc în viața politică, în veacurile XV-XVI, ocupând de la început, fără nici o trecere prin treptele inferioare ale ierarhiei, demnități din vîrful acesteia. Asemenea personaje pot să facă parte din „Casa Domniei”, ca rude colaterale, urmași de-ai unor frați de domni – și sunt mulți asemenea fii și frați cu posteritate necunoscută – sau de-ai unor frați uterini (neapărținând, deci, *per masculos*, dinastiei).

Cea de-a doua concluzie atinge un subiect necercetat încă din istoria noastră medievală: statutul bastardului. Bastard fiind, Petru al Răreșoaiei a beneficiat, s-ar pare, de grija Casei domnești, care îi va fi căutat de soție o fată cu același „stigmat”, pentru a se respecta ceea ce în Apus se numea *egalitatea de naștere*. După cum, din grija tot a Casei domnești a primit, ca sursă de venituri, pescăriile

⁴⁴ Pentru domnia munteană a lui Simion Movilă, cf. Dimitrie Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion vodă Movilă*, în CI, XIII-XVI, 1940, nr. 1-2, p. 113-132, și Constantin Rezachevici, *Pozitia marii boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600 – august 1601)*, în „Studii”, 26, 1973, nr. 1, p. 49-63.

(domeniu al Coroanei⁴⁵) din sudul țării, ceea ce explică porecla cu care a intrat în tradiția noastră cronicărească: *Pătru Măjariul*.

ADDENDA

Când redactarea prezentului text era încheiată, colegul meu, d-l Petronel Zahariuc, asistent universitar, mi-a comunicat numele cuprinse în pomelnicul mănăstirii Trăskavec (după Iordan Ivanov, *Bělgarski starini iz Makedonija*, ed. II, Sofia, 1931, p. 68). În fruntea boierilor moldovlahi, figurează hatmanul Dimitrie, apoi Anthimiia, Ion și Nicoară, urmați de logofătul Gavriil. Nu se poate stabili dacă cei trei care însățesc pe hatmanul Dimitrie sunt copiii săi, ori e vorba de soția sa și de doi copii. Dar e foarte sugestivă înscrierea în pomelnic a celor doi „magnăți” și regenți ai Moldovei împreună, într-un chip care evocă pregnant trimiterea darurilor la Muntele Athos tot împreună. Astfel, ipoteza pe care am formulat-o în nota 33 ar părea că prinde un contur mai ferm. Adaug, în același sens, o mențiune din pomelnicul mănăstirii Slatina: în actuala lui formă, mult prefăcută până în veacul XVIII de când aceasta însăși datează, se află, în chiar primele rânduri, „Gavriilu logo[făt]” și soția sa, „O[nis]tie” (*Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București*, ed. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, București, 1965, p. 324). Numele soției lui Gavril logofătul e, însă, într-o formă imposibilă, în care parantezele drepte marchează „întregirea textului pentru lacune din cauze mecanice” (*ibidem*, p. 41). Presupun că e vorba de logofătul de la 1568 – și prezența sa în pomelnicul ctitoriei lui Lăpușneanu e absolut firească și îndreptățită – astfel încât mă întreb dacă literele rămase din numele soției nu s-ar putea recompune în Sofia.

LITTLE KNOWN RELATIVES AND KINSHIPS OF PETRU RAREŞ

Abstract

Research work on the kinships of Petru Rareş – Prince of Moldavia in 1527-1538, 1541-1546 – is hindered on the one hand by the lapidary and lacunary character of documentary information on the history of the Moldavian dynasty in the 14th – 17th centuries, which deprives the genealogist of data on matrimonial alliances and kinships thus established; on the other hand, Petru Rareş having been a bastard (to Stephen the Great, 1457-1504) broadens the circle of his relatives – and, subsequently, of the dynasty – with those who may have been brothers, cousins and nephews to him exclusively *on his maternal line*. Without actually belonging to the dynasty, such figures occasionally held important positions, and enjoyed all the honours in the social and political hierarchy of the time.

The author identifies such relatives on the voivode's maternal side and a possible (and more ancient) relation to the Wallachian dynasty (of the so-called Basarabs).

⁴⁵ Este ipoteza regretatului profesor Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XIVe siècle et au début du XVIe siècle*, în „Revue des Etudes Islamiques”, 2/1969, p. 258, n. 5. Eventuala înrudire cu neamul boierilor Cernat ar veni în sprijinul acestei ipoteze.

PETRU RAREŞ ȘI MOLDOVA DIN TRE PRUT ȘI NISTRU

EUGEN DENIZE

Prima domnie a lui Petru Rareş (1527-1538), spectaculoasă și plină de strălușire din multe puncte de vedere, a fost însă umbrită de o serie de greșeli de natură politică ce au adus țara în pragul unui dezastru total. Atunci când Rareş, abandonat de aproape toți colaboratorii săi, părăsea în grabă domnia în luna septembrie a anului 1538, Moldova se afla la discreția sultanului Soliman Magnificul și numai considerente foarte importante, precum dorința de a nu genera un conflict cu Polonia și costurile economice ridicate ale unei dominații directe, l-au împiedicat pe acesta să o transforme în pașalâc. Oricum, evenimentele anului 1538 au marcat o gravă alterare a poziției Moldovei în raporturile ei cu Poarta otomană și au permis turcilor să smulgă din trupul țării importante teritorii situate între Prut și Nistru.

Fiind nevoie să renunțe la cucerirea totală a Moldovei, sultanul a încercat, totuși, să ocupe o porțiune cât mai mare din teritoriul ei, mai ales în stânga Prutului, teritoriu care să faciliteze contactele pe uscat cu tătarii din Crimeea și să aibă o valoare economică ridicată furnizată, mai ales, de comerțul de tranzit și de vămiile din această zonă. În cele din urmă, turcii vor ocupa ferm Tighina, rebolezată Bender, și teritoriul care va primi numele de Bugeac. Acest teritoriu, transformat de turci în sangeacul de Bender și Akkerman, atingea la nord apa Bâcului, iar la sud apa Botnei; spre răsărit ajungea până la Nistru, iar spre apus era despărțit de ținutul Orheiului printr-o linie meridională, care pleca de la malul Bâcului la Bulboba și atingea țărmul drept al Botnei la Sălcuța, incluzând și Chilia¹.

La început însă, imediat după alungarea lui Rareş, turcii au încercat și reușit pentru un anumit timp să ocupe întreaga Moldovă dintre Prut și Nistru, până la hotarile Poloniei. *Cronica moldo-polonă* spune că în timpul domniei lui Ștefan Lăcustă „... moldovenii dăduseră turcilor jumătate din țară”², iar Anton Verancsics că sultanul „... ocupă pe seama sa partea Moldovei ce se întinde de la Prut până la Nistru, alăturându-o către Cetatea Albă...”³. Cronicarii otomani contemporani cu

¹ Ion I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923, p. 105.

² *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicele slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaiteanu, București, 1959, p. 185.

³ Anton Verancsics, *De apparatu Joannis regis contra Solimanum caesarem in Trans-sylviam invadentem (1536-1538)*, în Al. Papu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, tom III, București, 1864, p. 171.

evenimentele, precum Muhieddin al-Djemali⁴, Nasuh Matrakci⁵, Rustem Paşa⁶ și Mustafa Gelalzade⁷, deși confuzi în descrerile pe care le fac cu privire la această problemă, poate tocmai din dorința de a ascunde eșecul final al sultanului în tentativa sa de a ocupa întregă Moldovă dintre Prut și Nistru, afirmă, totuși, destul de clar faptul că acesta a ocupat teritoriul în discuție ca urmare a campaniei din 1538 și a izgonirii lui Rareș. Este sigur că într-o primă etapă turcii au cucerit cetățile Soroca și Bar unde au fost numiți chiar sangeacbei⁸.

Victoria rapidă și totală a sultanului a avut însă și o consecință previzibilă negativă pentru acesta. Polonia, scăpată de Petru Rareș, un vecin incomod, dar destul de puțin periculos, risca să se vadă vecină cu Imperiul otoman, ceea ce ar fi reprezentat o amenințare mult mai gravă din toate punctele de vedere. În această situație, imediat după încheierea campaniei sultanale, regele Sigismund I, care făcuse tot posibilul pentru a-l înlătura pe Rareș, începe să se agite și să solicite ajutor în privința posibilei amenințări reprezentată de vecinătatea cu Imperiul otoman. El scrie sfetnicilor mai mari și sfetnicilor mai mici ai regatului⁹, apoi ducelui de Prusia, Albert, marckgrafului de Brandenburg, Ioachim¹⁰, și, în fine, papei Paul III¹¹ arătându-le că situația Poloniei este foarte dificilă, că turcii amenință nu numai țara sa, dar și Germania, că Moldova lui Ștefan Lăcustă a devenit un factor de instabilitate la granițele sudice ale regatului și, în consecință, ar trebui să primească ajutoare cât mai curând posibil.

Dacă regele polon avea toate motivele să se teamă de turci și de tătari și să încerce să-i împingă cât mai spre sud în Moldova, cât mai departe de hotarele polone, el nu avea însă dreptate în privința intențiilor nouului voievod moldovean Ștefan Lăcustă. Deși imaginea acestuia în lumea creștină era foarte proastă și indiscutabil că prezența sa la domnie a marcat un moment de discontinuitate în istoria țării, adevărul este că Ștefan Lăcustă a trecut, destul de repede, pe făgașul

⁴ Muhieddin al-Djemali, *Tevarih-i al-i Osman* (Istoriile dinastiei osmane), în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I. *Secolul XV – mijlocul sec. XVII*, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, pp. 188-189.

⁵ Nasuh Matrakci, *Fetihname-i Kara-Bogdan* (Cronica cuceririi Moldovei), în *ibidem*, p. 230.

⁶ Rustem-Paşa, *Tarih-i al-i Osman* (Istoria dinastiei osmane), în *ibidem*, p. 255.

⁷ Mustafa Gelalzade, *Tabakat al-memalik ve daradat al-mesalik* (Păturile sociale și slujbele în Imperiul otoman), în *ibidem*, p. 270.

⁸ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, p. 18.

⁹ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele Poloniei. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 9-11.

¹⁰ *Ibidem*, p. 11-14.

¹¹ *Ibidem*, p. 18.

politicii de alianțe tradiționale ale Moldovei, adică a trecut de partea taberei creștine, care în acea perioadă formase o ligă sfântă antiotomană cu participarea Spaniei, a Imperiului romano-german, a papalității și a Venetiei. Este posibil însă, ca învățând din experiența lui Rareș, Ștefan Lăcustă să fi fost adeptul unei politici antiotomane mai prudente, bazată mai mult pe alianțe și diplomație, pentru că o eventuală repetare a evenimentelor din 1538 ar fi dus, indiscutabil, la distrugerea țării, la transformarea ei în pașalâc. Datorită acestei politici antiotomane mai moderate este posibil ca el să fi intrat în conflict cu principalele grupări boierești care l-au părăsit pe Rareș și i-au acordat, inițial, sprijinul, ca Găneștii și Arbureștii¹², dar care acum îi reproșau din ce în ce mai amenințător că nu face nimic pentru a redobândi pământurile ocupate de turci în 1538, fapt pentru care el nu era responsabil. Încheierea unui tratat de pace și de alianță cu Sigismund I la 20 februarie 1539, la Cracovia, întărit la 18 aprilie același an la Hârlău¹³, stabilierea unor contacte diplomatice cu judele Brașovului¹⁴ și cu Ferdinand de Austria¹⁵ nu au avut darul să schimbe cu nimic situația politică internă a lui Ștefan Lăcustă.

Între timp însă, acțiunile turcilor nu făceau decât să îndreptărească temerile regelui polon, precum și apropierea tot mai pronunțată dintre Ștefan Lăcustă și puterile creștine. Încercând să-și consolideze și definitiveze prezența în Moldova dintre Prut și Nistru, turcii au înaintat la nord de Soroca și, la începutul anului 1539, au trecut la ridicarea unei fortificații în zona graniței cu Polonia, trimițând aici și 7000 de oameni¹⁶. Castelanul de Belz, Nicolae Sieniawski, găsea în vara acestui an, motive serioase de îngrijorare și din pricina fortificațiilor pe care turcii le ridicau la Tighina și pe care începuseră să le ridice și la Orhei, pe granița de vest

¹² Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii. Fragmente istorice (1538-1541)*, în „Cercuri istorice”, serie nouă, II, Iași, 1971, p. 143-159; idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, în vol. Petru Rareș, București, 1978, p. 161-174.

¹³ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II, 1, p. 118-120, 122-125; I. Corfus, *op. cit.*, p. 14-18.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, IV, 2, p. 185, 201-210, 265-270; Ștefan S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, p. 170; Ioan Aurel Pop, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, XXVII (1985-1986), 1987, p. 83.

¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II, 4, p. 201; II, 1, p. 208; A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, 1468-1540, în *Fontes Rerum Transylvanicarum*, tomus IV, Budapest, 1914, p. 299-300.

¹⁶ A. Veress, *Acta et epistolae...*, p. 297; III. Pál Pápa és Farnese Sándor bibornok magyarországa vonatkazó diplomaciai levelezesei (1535-1549) (Corespondență diplomatică dintre papa Paul III și cardinalul Alessandro Farnese cu privire la Ungaria), ed. Ováry Lipot, în *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, XVI, Budapest, 1879, p. 69; Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 33.

a Moldovei¹⁷. Putem considera, prin urmare, că în vara anului 1539 turcii ocupaseră *de facto* întregul teritoriu dintre Prut și Nistru și încercau să-și consolideze prezența aici prin construirea unui adevărat lanț de fortificații. Evident că în aceste condiții presunile diplomatiche ale Poloniei pentru ca turcii să înceapă retragerea din acest teritoriu au cunoscut o semnificativă intensificare. Astfel, la 30 septembrie 1539, nunțiul apostolic din Viena, Fabio Mignanelli, anunța că sultanul a renunțat la proiectata fortificație din nordul Moldovei¹⁸, probabil la insistențele Poloniei. Era, de fapt, începutul unei retrageri ce va continua și în anii următori, până la revenirea pe tron a lui Petru Rareș.

Presunile diplomatiche polonești¹⁹ au avut însă, pentru moment, un succes destul de limitat. Este clar că turcii, nedorind o confruntare cu Polonia, se retrăgeau din nordul și din centrul Moldovei dintre Prut și Nistru, dar era o retragere lentă și însorită de anumite tentative de revenire²⁰. În aceste condiții, Ștefan Lăcustă se vedea supus la presiuni tot mai puternice pentru a elibera teritoriile cedate turcilor în 1538, cu toate că țara, din cauza lipsei de bani, a foamelei și a situației confuze din Ungaria și din cadrul coaliției creștine antiotomane, nu avea capacitatea necesară declanșării unui conflict cu turcii.

Dar nerăbdarea boierilor, care doreau să-și recapete pământurile pierdute, a fost mai puternică decât orice argument, astfel încât în noiembrie 1540 s-a declanșat răscoala antiotomană. Moldovenii au lichidat o garnizoană otomană²¹, au atacat teritoriul cucerit de turci între Tighina și Cetatea Albă, au capturat peste 60000 de oi și au ucis 150 de turci²². Începutul luptei de recucerire a teritoriului pierdut din stânga Prutului a grăbit, însă, hotărârea sultanului de a-l numi pe Petru Rareș din nou în scaunul Moldovei la începutul lunii decembrie 1540²³, fapt care a contribuit, probabil, și la întărirea deciziei marii grupări boierești a Găneștilor și Arbureștilor de a-l înlătura din domnie pe Ștefan Lăcustă, ceea ce s-a și întâmplat în jurul datei de 20 decembrie, când acesta a fost asasinat²⁴, în locul său fiind pus Alexandru Cornea.

¹⁷ Elementa ad fontium editiones, XXXVI. Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia, VI pars, 1538-1542, edidit Carolina Lanckorońska, Romae, 1975, p. 91.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II, 4, p. 199-200.

¹⁹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 23-25, 27.

²⁰ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 323-325; Gh. Pungă, *Tara Moldovei în contextul relațiilor politice internaționale (1538-1572)*, Iași, 1994, p. 31.

²¹ Ștefan S. Gorovei, *Gănești și Arburești...*, p. 156.

²² Hurmuzaki, *Documente*, II, 4, pp. 274-275; I. Corfus, *op. cit.*, p. 31-33; Constantin Rezachevici, *Originea și domnia lui Alexandru Vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în „Revista istorică”, serie nouă, tom 3, nr. 7-8, 1992, p. 806-807.

²³ I. Corfus, *op. cit.*, p. 33-34.

²⁴ Ștefan S. Gorovei, *Gănești și Arburești...*, p. 155-156; idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, p. 174.

După preluarea domniei, Alexandru Cornea a continuat acțiunile militare antiotomane, încercând să redobândească teritoriile pierdute în 1538, dar și cele două cetăți din sud, Chilia și Cetatea Albă, pierdute în 1484²⁵. Marea majoritate a relatărilor polone și otomane ale vremii arată că acțiunile antiotomane ale moldovenilor s-au desfășurat, mai ales în vremea lui Alexandru Cornea, în ultima decadă a lui decembrie 1540 și la începutul lui ianuarie 1541. Ele înfățișează tabloul unor operații militare săngeroase aşa cum reiese chiar dintr-o scrisoare pe care sultanul Soliman Magnificul a trimis-o regelui polon Sigismund I, la 10 aprilie 1541: „... au fost uciși și toți turcii care se aşezaseră în locurile aceleia”²⁶. De asemenea, au fost atacate ținuturile de lângă Cetatea Albă, Chilia, Tighina și chiar Oceakov, zeci de mii de oi și vite au fost luate din Bugeac împreună cu alte prăzi²⁷.

Deși atât Ștefan Lăcustă, cât și Alexandru Cornea au plătit cu viața răscoala pe care ei, de voie sau de nevoie, au declanșat-o și au condus-o împotriva turcilor, ea a avut rezultate importante în privința destinului Moldovei dintre Prut și Nistru. Acordând o nouă domnie lui Rareș, sultanul a fost obligat să părăsească definitiv părțile centrale și nordice ale acestui teritoriu, păstrând doar sudul, Bugeacul, transformat în sangeacul de Bender-Akkerman. Teritoriul păstrat de turci în 1541 era cuprins între Marea Neagră, Nistru și o linie de graniță ce pornea de pe Nistru, puțin la nord de Tighina, și cobora spre sud, de-a lungul râului Ialpug, atingând Dunărea undeava între localitățile Ismail și Oblucița. În scrisoarea pe care Soliman Magnificul o trimitea lui Sigismund I la începutul anului 1541 anunțându-l despre reînscăunarea lui Petru Rareș în Moldova se spunea că acestuia i-a fost cedată întreaga țară, aşa cum o stăpâniseră și strămoșii săi: „.... Iar noi, văzându-i umilința, i-am dat, din a noastră deosebită și înaltă îndurare, voievodatul țării Moldovei, cu toate, precum a fost în timpul tatălui său și al bunicului său, în care hotare l-au ținut acei înaintași ai săi”²⁸. Era o exagerare evidentă, dar sultanul dorea să eliminate orice fel de temere a polonilor²⁹, mai ales că se pregătea pentru o expediție foarte importantă în Ungaria, în direcția Budei, care va și fi transformată în același an în pașalâc.

Este foarte posibil ca datorită răscoalei din Moldova, în momentul numirii lui Petru Rareș în domnie sultanul să-i fi promis că-i va ceda întreaga Moldovă dintre Prut și Nistru, în limitele de dinainte de expediția din 1538, în schimbul unei sume de bani și a supunerii totale. În realitate, aşa cum aflăm dintr-un raport pe care solii lui Petru Rareș l-au înaintat, la 8 noiembrie 1542, marelui cneaz al Moscovei, Ivan al IV-lea cel Groaznic, Soliman Magnificul „.... i-a înapoiat două

²⁵ *Cronica moldo-polonă*, p. 184.

²⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 326.

²⁷ *Ibidem*; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II, 1, p. 150-153.

²⁸ I. Corfus, *op. cit.*, p. 36.

²⁹ *Ibidem*, p. 34-35.

părți din Țara Moldovei, iar a treia parte a luat-o sultanul pentru sine, precum și trei sute de mii de zloti roșii, pe lângă darea pe care i-o dă anual”³⁰. Nimic nu-l putea împiedica pe sultan să-i promită lui Rareș că va înapoia toate pământurile pe care le cucerise în 1538, dar în realitate el nu putea face acest lucru deoarece Bugeacul, păzit de cetatea Tighinei, îi asigura controlul deplin al țărmului moldovean al Mării Negre, controlul asupra gurilor Dunării și permitea legătura terestră cu tătariei din Crimeea. Retrocedând, însă, Moldovei părțile nordice și centrale ale teritoriului dintre Prut și Nistru, el asigura Polonia de bunăvoiețea sa, făcea să dispară toate temerile acesteia legate de intențiile de expansiune ale turcilor către nord și îndepărta o eventuală opozиie polonă față de proiectata sa campanie de cucerire a Budei. Prin retragerea turcilor din cea mai mare parte a Moldovei dintre Prut și Nistru, relațiile dintre cele două părți vor reveni pe făgașul lor normal, de respectare reciprocă a intereselor politice, militare și economice majore.

Pentru Petru Rareș, însă, situația era cu totul alta. Cele două treimi din teritoriul Moldovei dintre Prut și Nistru pe care le primise înapoi și pentru care plătise deja o mare sumă de bani nu îl puteau satisface pe deplin. Sultanul îi promisese și pământurile din sud, împreună cu cetatea Tighinei, bineînțeles în schimbul altor sume de bani, dar el nu dorea să mai dea și acești bani și nici turcii nu se grăbeau să-și susțină făgăduielile. Din această cauză, Rareș a făcut apel la bunăvoiețea regelui Sigismund I pentru a-i împrumuta banii necesari³¹, dar toate răspunsurile acestuia au fost negative³², și s-a alăturat cu hotărâre, dar numai cu mijloace financiare, la acțiunile antiotomane pe care le pregătea pentru 1542 Ioachim de Brandenburg³³. Rareș își dădea seama că turcii nu aveau nici o intenție de a părăsi Bugeacul, chiar dacă ar fi primit banii pe care-i cereau, și de aceea prefera să finanțeze o campanie antotomană a imperialilor care ar fi putut avea, eventual, un anumit succes.

Încercările sale au rămas însă fără nici un rezultat. Ele au provocat chiar bănuielile sultanului care, în 1542, i-a cerut să-i cedeze Orheiul³⁴, Rareș fiind obligat ca în anul următor să refacă, pentru orice eventualitate, fortificațiile de la Soroca³⁵. De fapt acum pârcălabia moldovenească, strămutată după 1484 de la Chilia și Cetatea Albă la Ciubărciu, se stabilește la Soroca, cetate care, clădită

³⁰ P. P. Panaitescu, *Petru Rareș și Moscova*, extras din vol. *In memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 7; C. Rezachevici, *Politica externă*, în vol. *Petru Rareș*, București, 1978, p. 246.

³¹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 49, 51, 61.

³² *Ibidem*, p. 42-45, 52-55, 62-65.

³³ Al. Papiu-Ilarian, *op. cit.*, III, p. 13-15.

³⁴ C. Rezachevici, *Politica externă*, p. 247.

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XV, 1, p. 432.

inițial împotriva tătarilor, devine și punctul de sprijin dinspre sud împotriva turcilor³⁶. Eșecul lui Ioachim de Brandenburg în fața Budei și restabilirea relațiilor tradiționale bune dintre poloni și turci l-au convins pe Rareș că Bugeacul și Tighina erau definitiv pierdute. Dar dacă el a murit, poate, împăcat cu această idee, nu același lucru se poate spune despre urmașii săi care vor lupta neîncetat și pe toate căile pentru redobândirea acestui străvechi pământ românesc.

PETRU RAREŞ AND MOLDAVIA BETWEEN THE PRUT AND THE DNIESTER

Abstract

An analysis is made of Sultan Suleyman the Magnificent's attempt of 1538-1541 at annexing the territory between the Prut and Dniester, short of annexing the whole territory of Moldavia to the Ottoman Empire. His plan would fall through mainly given to the resistance put up by the Moldavians and the fierce opposition of Poland, who was utterly reluctant to border upon the Ottoman Empire in the northern region of Moldavia. The Sultan would nevertheless manage to hold a firm grip on Southern Bessarabia, despite all efforts by Petru Rareș who offering to buy back the lost territory. The Ottomans had become well-aware of the strategic importance of the Bugeac, to be hardly overshadowed by any amount of money

³⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 187.

LA CURTE, LA PETRU VODĂ

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Cum era viața la curtea lui Petru vodă? Dar cine știe?! Cronicarii nu povestesc asemenea lucruri, ba unii chiar se plâng „că nici de viața domnilor, carii au fost toată cârma”¹, nu puteau citi în letopisețele mai vechi. Ce să mai vorbim de actele emise de cancelarie care sunt, în majoritatea covârșitoare, acte de proprietate? Fărâma de viață a rămas, mai întotdeauna, dincolo de litera frumos migălită pe pergament. Și totuși, viața la curtea lui Petru vodă se poate reconstituî, nu în cele mai mici amănunte, firește, ci în liniile mari, generale ale traiului cotidian. Nesperat de multe informații, unele tulburătoare, altele amuzante, răsar la o lectură a izvoarelor, altminteri aşa de bine cunoscute. Însemnări ale călătorilor străini, registre de cheltuieli, scrisori, rapoarte diplomatice, felurite alte documente vorbesc câte puțin, uneori indirect, despre vodă Rareș și familia lui, despre veșminte și bijuterii, despre locuințe și obiecte personale, despre veselă și mâncăruri, despre spectacole și partide de pescuit sau vânătoare, despre cai și câini, despre medici și farmaciști, despre astrologi și prezicatori. O lume vie răsare, animând o epocă din istoria Moldovei, cunoscută până acum doar ca o vreme de războaie, de intensă activitate diplomatică și, în anii de pace, ca o vreme a unei eflorescențe artistice fără seamă.

Familia. Căsătorit în primăvara lui 1530 cu Elena-Ecaterina, fiica lui „Despot țarul” și sora, din partea tatălui, a doamnei Milița-Despina, soața lui Neagoe Basarab, Petru Rareș s-a bucurat de mai mulți prunci din această a doua însotire a sa. Căsătorie cu substrat politic, ar spune unii, dictată de interes de stat și nu de sentimente. Iar copiii, ei bine, aceștia erau simpli prinți moștenitori ai tronului sau prințese care, la rândul lor, aveau să fie măritate cu de-a sila. Firește că, la o primă vedere, realitatea este aceasta, identică celei de la toate curțile principiere. În ceea ce privește, însă, sentimentele, se pare că lucrurile stăteau altfel.

Om în plină maturitate, Petru Rareș își iubea copiii și soția, trecută și ea, binișor, de anii tinereții. Dragostea dintre ei a fost resimțită de contemporani și consemnată ca atare. Sentimentele sunt evidente mai ales în perioadele de criză.

¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 64.

La 1538, în fața pericolului întreit (otoman, tătăresc și polonez), Petru vodă și a trimis familia la Bistrița, se pare sub protecția credinciosului său, Mateiaș vistiernicul, om cunoscut acolo de pe vremea când mergea să ridice birul de Sânmartin². De la Bistrița, doamna Elena și copiii s-au refugiat la Ciceu, unde Rareș îi va regăsi câteva săptămâni mai târziu. Întâlnirea lor, acolo, de departe de Moldova pe care fuseseră siliți s-o părăsească, avea să fie povestită de cronicarul Macarie astfel: „Și a întins brațele sale și a cuprins cu dragoste părintească pe copiii săi nevârstnici și i-a sărutat, asemenea unui vultur care acoperă cu aripile pe vulturașii fără pene. Și întinzând mâinile sale, a cuprins plângând și pe înțeleapta sa soție, doamna Elena. Ea, atârnându-se de gâtul lui, plângea cu durere și-l săruta din toată inima [...]”³. Iar *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă* va consemna, mai târziu: „Acolo multă plângere și tânguire era de doamnă-sa Elena și de fiili săi, de Iliașu și de Ștefan și de fiică-sa Roxanda și de alții căsași, pentru multă scârbă și nevoie ce le venise asupră, știindu din câtă mărire au căzut la atâtă pedeapsă”⁴. S-ar putea obiecta că episcopul Macarie (și cu atât mai puțin Grigore Ureche!) n-a asistat la regăsirea dintre principalele fugari și familia sa și că, deci, descrierea lui este doar un exercițiu de stil. Numai că o scenă foarte asemănătoare avea să fie înregistrată și de Anton Verancsics care l-a întâlnit pe Petru Rareș la Alba Iulia, în drumul acestuia spre Tarigrad. Iată cuvintele lui Verancsics: Petru era „fără tulburare, neschimbat, vesel și cu mare speranță că se va întoarce în domnie, nearănd pe față nimic din omul părăsit și lovit de soarta dușmană. Doar amintirea soției și a copiilor schimba față barbarului și uneori chiar plângerea”⁵.

Emoționant a fost și momentul reîntâlnirii lui Petru vodă cu doamna și coconii lui, în 1541, când, proaspăt numit de sultan în a doua lui domnie, i-a așteptat să se întoarcă din Ardeal, ieșindu-le în întâmpinare la trei mile de Suceava. „Acolo multă bucurie și veselie era la adunarea lor, avea să consemneze cronicarul, că pre câtă jale era când să despărțisă de la Ciceu, de să dusese Pătru vodă la Tarigrad, mai multă bucurie era acum la împreunarea lor”⁶. S-ar putea iarăși contesta autenticitatea și obiectivitatea acestei însemnări, dacă nu s-ar cunoaște, din alte, multe izvoare, pe de o parte, grija nutrită de Petru Rareș plecat la Stambul, față de familia sa și, pe de altă parte, grija doamnei Elena față de soțul său, a cărui soartă nu avea cum s-o prevadă.

² Maria Magdalena Székely, *Marii logofeji ai Moldovei lui Petru Rareș* (II), în „Studii și materiale de istorie medie”, XIV, 1996, p. 62.

³ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 100.

⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 156.

⁵ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II₄, p. 220.

⁶ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 163.

Înainte de a lua drumul Tarigradului, fiind încă la Ciceu, Petru vodă „s-au sfătuuit cu doamnă-sa ca să trimiță carte cu mare jalbă și plângere la Suleimanu împăratul turcescu, ca să să facă milă, să-l ierte [...]. Si știindu carte sârbască Elena, doamnă-sa, au scris la împăratul cu mare jalobă și plângere, poftindu ca să să milostivască, să-i ierte. Si o au pecetluit-o și o au dat-o la Pătru vodă, iar Pătru vodă o au slobozit-o pre o zebrea din cetate de sus și au căzut jos, din afară, lângă zidul cetății. Si decii au chiematu pre o slugă a sa credincioasă, ce era sârbu și i-au arătat cartea și i-au zis în taină să o ia și să o ducă la mâna împăratului”⁷. Această pagină de letopisेष este importantă pentru demersul de față din două motive: mai întâi, pentru că ea vorbește despre o femeie știutoare de carte în Evul nostru de Mijloc și apoi, pentru că surprinde cuplul princiar într-o atitudine foarte caracteristică. Ca orice soți, din oricare vreme, Petru și Elena se sfătuiesc, căutând soluții pentru ieșirea din impas. Situația este critică, viața lor și a copiilor este în pericol, trebuie acționat repede, dar cu înțelepciune, nu cu prieală.

Plecând către Poarta împărătească, Petru Rareș a luat cu el grija a lor săi. Din Caransebeș scria, la 2 februarie 1540, lui Thomas Boldorffer, un prieten bistrițean: „vă rugăm să aveți grijă de copiii și soția noastră”. Mai ruga să li se trimită bani din birul datorat lor de domeniul Bistriței⁸. Ajuns la Constantinopol, Petru Rareș a continuat să se intereseze de soarta familiei sale, lucru probat de scrisorile din 23 iunie⁹ și 12 septembrie 1540¹⁰, adresate aceluiași prieten. Era mai ales preocupat să nu le lipsească banii, hrana și cele trebuitoare.

La rândul ei, doamna Elena se îngrijea ca soțul ei să aibă tot ce-i era necesar la Tarigrad. Cu acest gând, a trimis, în 1540, „domnului și soțului meu preaiubit”, prin servitorul acestuia, Theodor Grecul, un inel de aur. Numai că Theodor a oprit bijuteria pentru sine, însușindu-și și banii de drum dați de doamnă¹¹. La 12 februarie 1540, castelanul Ciceului îl informa pe judele Bistriței că Elena, „strălucita doamnă, soția Strălucirii Sale domnului, m-a rugat să aflu despre el, întrucât se întristează mult”¹².

Și-a iubit vodă Rareș și copiii. Când a fost silit a-și trimite în 1542, moștenitorul, pe Iliaș, la Constantinopol, i-a mărturisit unui ospete străin: „Știu bine că a trebuit să-i trimit pe fiul meu și că el va trebui jertfit pentru creștini, dar și de aceasta nu mă îngrijesc deloc; de când fiul meu a fost dus peste Dunăre, din acea zi îl socotesc mort”¹³. Letopisेषul lui Eftimie confirmă cuvintele domnului: alaiul

⁷ Ibidem, p. 158.

⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 388, nr. DCCXXXIII.

⁹ Ibidem, p. 391, nr. DCCXXXVIII.

¹⁰ Ibidem, p. 393, nr. DCCXLII.

¹¹ Ibidem, p. 393, nr. DCCXLIV.

¹² Ibidem, p. 398, nr. DCCLII.

¹³ *Călători străini despre Tările Române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 387-388.

cu care Rareş şi-a condus fiul până la Dunăre avea clar aspectul unui alai de îngropăciune; nu lipseau din el „însuşi Petru voievod şi cu doamna Elena”, nu lipseau nici „boierii mari şi tot sfatul”, nu lipseau nici „arhiereii şi cu toţi egumenii moldoveni”¹⁴.

Veşmintele. Despre moda feminină şi masculină la curtea Moldovei în prima jumătate a veacului XVI s-a mai scris¹⁵. Aş vrea să adaug doar câteva elemente, spre completare.

Povestind despre jefuirea, de către Suleiman Magnificul, în 1538, a tezaurului domnesc adăpostit la Suceava, Anton Verancsics menţiona, printre alte bogăţii luate, şi „nenumărata veşminte de lână şi de mătase şi bătute cu ţinte de aur”¹⁶. Iar Mustafa Gelalzade adăuga cuşmele, cămăşile de mătase, stofele de mătase, perlele şi giuvaericalele¹⁷. O altă parte din veşmintele domneşti păstrate în tezaur a fost furată – probabil, înainte chiar de prăpădul turcesc – de însuşi tezaurarul, Sienko Popovici; se vorbeşte într-un document de 12 caftane cu nasturi de argint aurit (evaluate la 20 000 de aspri fiecare) şi un lanţ de aur al lui Petru voievod, pe care-l purta „după obiceiul său valah”¹⁸.

Administraţia Bistriţei trimitea, la curtea din Suceava, daruri materializate fie în postav negru de Lund, postav cafeniu şi postav de Birckheim pentru folosul doamnei¹⁹, fie pânză pentru nevoile domnului²⁰. La rândul lor, braşovenii îi dăruiau lui Petru vodă Rareş blănuri²¹. Sunt cunoscute, de asemenea, două ii primite de doamna Elena de la bistrişeni²², precum şi o cingătoare²³. Registrele de cheltuieli ale Braşovului şi Bistriţei înregistrează, în mai multe rânduri, câte o *pileus* trimisă lui Petru Rareş²⁴. Poate că sub acest nume se ascund bonetele cu care domnul este înfăţişat în tablourile votive de la Râşca şi Probotă, bonete purtate pe sub coroană. De la Braşov şi Bistriţa luau drumul Moldovei şi mănuşă²⁵,

¹⁴ *Cronicile slavo-române*, p. 118.

¹⁵ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Ţările Române. Secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, 1970.

¹⁶ *Călători străini*, p. 421.

¹⁷ *Cronici turceşti privind Ţările Române*, vol. I, întocmit de Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, Bucureşti, 1966, p. 270.

¹⁸ Ştefan S. Gorovei, *Petru Rareş*, Bucureşti, 1982, p. 192; N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, Bucureşti, 1913, p. 337-338, nr. CXLV.

¹⁹ Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare*, Bucureşti, 1978, p. 235.

²⁰ *Ibidem*, p. 238.

²¹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. III, Braşov, 1896, p. 121, 259.

²² Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 218.

²³ *Ibidem*, p. 236.

²⁴ *Quellen*, p. 210, 265; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 236.

²⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. II, Braşov, 1889, p. 192; *ibidem*, III, p. 263, 265; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 238.

pe care, fără îndoială, domnul și boierii săi le purtau nu numai din nevoia de a se proteja de frig, ci și ca pe un auxiliar al costumului de cavaler.

Căminul. Apartamentele locuite de familia domnească în cetatea Sucevei, la curțile din țară și poate în incinta mănăstirilor erau, fără îndoială, împodobite cu decoruri pictate. Când Rareș și ai lui au fost siliți să ia calea pribegiei și să se refugieze la Ciceu, a fost tocmai o echipă de zugravi care, plătită de administrația Bistriței în contul birului, a executat felurite lucrări la porunca fostului domn moldovean²⁶.

Aceste apartamente erau, indiscutabil, pline de mobile, despre a căror existență nu se mai știe aproape nimic. Fragmentar, decorul se poate, însă, reconstituiri. Încăperile erau luminate cu lumânări de ceară aşezate în sfeșnice²⁷. Scurgerea timpului era măsurată de ceasornice: un orologiu lă primise Petru vodă de la bistrițeni, în 1537²⁸, și altul de la brașoveni, în 1542²⁹. Acesta din urmă fusese al judeului orașului Brașov, Johann Fuchs³⁰. Ne putem întreba ce fel de orologii³¹ erau acestea: cu greutăți, ca cele fabricate în atelierele elvețiene? Astronomic, eventual împodobite și cu semnele zodiacale? Simple și greoale, de masă? Sau, poate, mecanice, ca cel al lui Carol Quintul, împodobit cu o statuie în miniatură a împăratului care, la fiecare oră, ridică sceptrul?

În sala tronului sau, mai degrabă, într-o sală de primire, era prinsă, pe un perete, o icoană înfățișând Învierea Mântuitorului³². Diverse obiecte de sticlă completeau decorul³³, împreună cu vase prețioase de pus flori³⁴ și un cristal de sare în care un meșter brașovean cioplise bourul Moldovei³⁵.

Masa. La ospețele de la curte și în bucătăria domnească se foloseau diverse vase, dintre care unele apar menționate în documente: căldări³⁶, o ceașcă de cositor dăruită de bistrițeni doamnei Elena³⁷, alte vase tot din cositor³⁸, două vase, un lighean de argint și un vas de aur valorând 50 de galbeni ungurești (piese furate

²⁶ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 229-231.

²⁷ *Ibidem*, p. 229, 232, 234.

²⁸ *Ibidem*, p. 224.

²⁹ *Quellen*, III, p. 167.

³⁰ Gernot Nussbächer, *Din cronică și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*, București, 1987, p. 87.

³¹ Enrico Morpurgo, *Les horloges*, Payot, Paris, 1987, mai ales p. 50-59 și pl. 11, 12, 16, 22.

³² *Călători străini*, p. 355.

³³ *Quellen*, III, p. 115.

³⁴ *Cronică turcești*, p. 270.

³⁵ *Quellen*, III, p. 345; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

³⁶ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 234.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 232.

din tezaur de Sienko Popo'ci³⁹ în număr mare pe⁴⁰ dintre care u a argintată⁴¹ și una din argint aurit⁴². Se cuvin adau a e aici obiectele din tezaur luate de Suleiman Magnificul: carafe, ibrice, pahare și un număr de berbeci de argint – mici piese cu care se decorau mesele⁴³.

Povestește *Letopisul Țării Moldovei până la Aron vodă* că, întorcându-se Petru Rareș în a doua domnie, „nemică de alta nu-i era grijă, numai cu toată casa sa a petrece în ospețe și în dezmemerăciuni”⁴⁴. Abundența de alimente de la curte sau din cetatea Ciceului (cât timp a stat acolo familia domnească) dovedesc că zisa cronicarului se apropiere de adevăr: Petru vodă Rareș era un om căruia îi plăcea să mănânce bine.

La masa lui se aduceau pâini albe⁴⁵ coapte la foc de lemn⁴⁶, pești⁴⁷, dintre care sunt menționăți în chip special țiparii și știucile⁴⁸, roți mari de caș⁴⁹, mai bine gustat fiind, se pare, cașul de toamnă⁵⁰. În mâncăruri se puneau ceapă⁵¹ și mirondenii (piper, șofran și ghimbir)⁵². Copiii se îndulceaau cu faguri de miere⁵³, dar nici vodă nu se lăsa mai prejos. Cozonacii⁵⁴, turta dulce⁵⁵, prăjiturile cu miere⁵⁶ încheiau orice ospăț. Se mâncau și fructe: cireșe⁵⁷ (uneori trimise de la Bistrița încă din luna martie!⁵⁸), pere⁵⁹ și portocale⁶⁰. Toamna, la culesul viilor, doamna Elena bea must⁶¹. Petru vodă prefera, cum era de așteptat, vinul, fie din viile moldovenești,

³⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 337-338.

⁴⁰ *Quellen*, II, p. 418, 430; *ibidem*, III, p. 182.

⁴¹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I, București, 1901, p. 4.

⁴² Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 215.

⁴³ *Cronică turcești*, p. 270.

⁴⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 164.

⁴⁵ *Quellen*, III, p. 115; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 228, 234, 241, 242.

⁴⁶ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 234.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 226, 228, 234.

⁴⁸ *Quellen*, III, p. 119.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 271, 277, 337, 350.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 273, 337.

⁵¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 231.

⁵² *Quellen*, II, p. 90; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 234.

⁵³ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 227.

⁵⁴ *Quellen*, III, p. 172.

⁵⁵ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 234, 236, 241, 242, 245, 250.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 236.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 236, 250.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 234.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 246.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 249.

⁶¹ *Ibidem*, p. 227.

fie din cel primit în dar de peste munți⁶². Printre delicatese – saleurile⁶³ și „tăria de vin” trimisă din Ardeal care nu era altceva decât vinars⁶⁴.

Avea Petru Rareș și bucătari autohtoni, dar la unele ospețe, poate mai importante, se cereau bucătari, brutari și patiseri de la Brașov⁶⁵.

Timpul liber. La curtea Moldovei, ceasurile de tihň erau petrecute întocmai ca la alte curți principale europene. Se poate presupune că existau trupe de actori ambulanți care dădeau spectacole. Cel puțin, aşa s-ar deduce dintr-un raport diplomatic polonez de prin 1537-1538, în care se spune că Petru Rareș poruncise organizarea, la Suceava și în alte locuri, a „unui fel de jocuri”, adică a unor reprezentări în care erau imitate, în bătaie de joc, discuțiile dintre regele polon și membrii Ordinului Ecvestru⁶⁶. În chip evident, rolurile lui Sigismund I și ale sălahticilor fuseseră încredințate unor profesioniști.

Se mai poate, de asemenea, bănuia că la Suceava se organizau și concerte de muzică la care erau invitați muzicieni din Transilvania. Despre asemenea concerte există știri precise pentru Țara Românească, unde Radu Paisie l-a adus, în 1539, pe organistul Jeronymus Ostermayer⁶⁷. Or, pe Ostermayer îl va asculta, la 11 august 1545, la un concert dat în Brașov și Mateiaș, marele logofăt al lui Petru Rareș⁶⁸.

Domnul Moldovei participa la partide de vânătoare și pescuit. Este cunoscut un arc primit în dar de Petru vodă, arc a cărui coardă fusese făcută de niște călugărițe⁶⁹. Probabil că numeroasele cuțite trimise de meșterii transilvani⁷⁰ la Suceava erau folosite tot în cursul vânătorilor, la despiciatul cărnii sau chiar la înjunghierea animalelor rănite. Prezența domnului la partide de pescuit este probată de menționarea a două năvoade ale lui, unul împletit de un frânghier bistrițean⁷¹ și celălalt, de călugării dominicani⁷².

Ca orice senior, Petru Rareș era însotit, până și în sala de primire, de câini. Fără îndoială, unii dintre ei erau folosiți și la vânătoare. Într-un rând, ieșindu-și din

⁶² *Ibidem*, p. 217, 220, 225, 228, 234, 235, 236, 237; *Quellen*, II, p. 192, 344, 517; *ibidem*, III, p. 95, 273, 277, 337.

⁶³ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 236.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 249.

⁶⁵ *Quellen*, III, p. 279, 347; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

⁶⁶ Victor Eskenasy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareș*, în „*Studii*”, 26, 1973, nr. 1, p. 142.

⁶⁷ Gernot Nussbächer, *Hieronymus Ostermayer – muzician și cronicar*, în „*Astra*”, an. XVII, 1983, nr. 6 (141), p. 12.

⁶⁸ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 65.

⁶⁹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 218.

⁷⁰ *Quellen*, II, p. 197, 210; *ibidem*, III, p. 120, 265, 337, 350.

⁷¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 243.

⁷² *Ibidem*.

fire, domnul a întrebat o solie ardeleană: „Vedeți acest câine al meu?”⁷³, ceea ce înseamnă că animalul cu pricina se afla în apropierea tronului pe care stătea stăpânul.

Menționarea, printre piesele furate din tezaur de Sienko Popovici, a două sulișe, una din aur curat și alta din argint, precum și a patru scuturi împodobite cu aur, mărgăritare și pietre prețioase⁷⁴ (toate, mai mult bijuterii decât arme) este dovada indirectă a organizării unor parade militare. La aceeași concluzie duce și enumerarea armelor luate de turci, la 1538: săbii încrustate cu pietre prețioase, săbii germane, săbii foarte înguste și cu vârful ascuțit⁷⁵. Ar fi interesant de știut dacă cele două paveze primite de Rareș de la Bistrița⁷⁶ și steagurile pictate și împodobite cu aur⁷⁷ aveau o întrebunțare reală în luptă sau erau scoase numai cu prilejul unor ceremonii.

Călătoriile. Petru Rareș și familia lui călătoreau destul de mult prin țară, lucru pus în evidență prin urmărirea itinerariilor sale⁷⁸. Acestor drumuri, de la o curte la alta, li se adăugau cele din timpul campaniilor militare. Cum se deplasau domnul și ai lui?

Petru Rareș avea mai mulți cai, dintre care unul – probabil, un exemplar deosebit – este mai bine cunoscut. Se numea Peyloo și, după cum reiese din documente, la 1538 a fost trimis la Bistrița, împreună cu tot ce îi era mai scump lui Petru vodă. Se deduce aceasta din faptul că Petru Rareș și-a pierdut pe drumul refugiului, caii cu care plecase din Suceava⁷⁹, ajungând la Ciceu pe un cal dăruit de cel care-l adăpostise în scaunul Ciucului⁸⁰. Prin urmare, nu cu Peyloo părăsise domnul Moldova. În schimb, armăsarul este amintit (fără nume, însă) într-o scrisoare trimisă bistrițenilor din Țarigrad, la 14 septembrie 1540, de Grigore Rosenberger, scrisoare care conține rugămîntea lui Petru vodă de a-i se îngriji caii⁸¹. În lipsa stăpânului, Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, a rugat pe un oarecare locuitor al Bistriței să-i-l încredințeze lui pe Peyloo. Cererea a fost formulată într-o scrisoare din 2 octombrie 1540⁸². La 8 februarie 1541, Mailat dădea în mâna bistrițeanului o mărturie pentru a-l absolvî de orice acuzație i-s-ar fi

⁷³ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapest, 1914, p. 212-213.

⁷⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 337-338.

⁷⁵ *Cronică turcești*, p. 270.

⁷⁶ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 218.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 224, 232.

⁷⁸ Maria Magdalena Székely, *Itinerarii domnești: Petru Rareș*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol» Iași”, XXVIII, 1991, p. 285-299.

⁷⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 165.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 167.

⁸¹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 393, nr. DCCXLIII.

⁸² *Ibidem*, p. 394, nr. DCCXLV.

adus de pe urma acestui transfer de proprietate⁸³. Din textul acestui document nu reiese deloc intenția lui Mailat de a-l restitui pe Peyloo proprietarului său de drept și atunci se poate pune întrebarea dacă prinderea voievodului ardelean, în 1541, și predarea lui turcilor, de către Petru Rareș, n-a fost, cumva, expresia și a unei răzbunări personale.

În afara lui Peyloo, domnul moldovean a mai avut, sigur, încă doi cai, primiți în 1541, de la Brașov⁸⁴. Cât s-a aflat în refugiu la Ciceu, fâmul pentru cai era plătit din birul datorat de bistrațeni⁸⁵. Meșteri din același oraș îi făceau frâiele și hamurile⁸⁶, precum și potcoavele pe care i le trimiteau în Moldova⁸⁷.

Călătorea Petru Rareș și în trăsură. Menționarea trăsurilor în documente corespunde exclusiv celei de-a doua domnii, constatare care confirmă înrăutățirea stării de sănătate a domnului în acest răstimp. La 2 iunie 1540 este atestată, întâia oară, o caretă dăruită de bistrațeni⁸⁸. Registrele de socoteli ale Brașovului înregistreză, sub data de 24 octombrie 1541, o trăsură și doi cai trimiși în Moldova⁸⁹. La 31 octombrie 1542, adică în timpul campaniei lui Petru Rareș în Transilvania⁹⁰, este consemnată, în aceleași registre, cheltuiala pentru învelitoarea la trăsura domnului⁹¹. Un an mai târziu, bistrațenii îi făureau o altă caretă, cu arcuri și acoperiș căptușit cu pânză roșie⁹². A venit rândul brașovenilor să-și dovedească măiestria în materie de trăsuri în 1545, an în care îi vor dărui lui Petru vodă o caleașcă pictată de „Gregorius pictor”⁹³. În fine, ultima trăsură despre care se știe că a fost făurită pentru domnul moldovean este cea din 1546, trimisă de la Bistrița. Despre această caleașcă se știu mai multe detalii: avea schelet din fier, osii unse cu păcură, era acoperită cu coviltir căptușit cu postav și pânză verde și era împodobită cu picturi⁹⁴. Sunt cunoscute și numele principalilor ei meșteri: fierarul Bricht și caretășul Peter.

Coroborând datele la care sunt menționate aceste trăsuri cu itinerariile lui Petru Rareș din a doua sa domnie, rezultă că, în acești ultimi ani ai vieții sale, principalele moldovean nu mai putea străbate distanțe lungi călare și chiar în campaniile militare se deplasa cu caleașca. Trecuseră puțini ani din 1538, de la

⁸³ *Ibidem*, p. 397, nr. DCCLI.

⁸⁴ *Quellen*, III, p. 118.

⁸⁵ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 228.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 237.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 229, 232, 234, 247.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 233.

⁸⁹ *Quellen*, III, p. 118.

⁹⁰ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 294.

⁹¹ *Quellen*, III, p. 151.

⁹² Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 241-242.

⁹³ *Quellen*, III, p. 253, 257, 258, 260; Gernot Nussbächer, *Din croniți și hrisoave*, p. 88.

⁹⁴ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 249, 250, 251.

fuga călare până în Transilvania. Se şubrezise într-atât sănătatea lui vodă Petru în anii pribegiei sale, îmbătrânise într-atât încât nu mai putea încăleca sau, în timpul rătăcirilor sale pe „drumuri neumbrate și aspre” din 1538, pătise un accident, se aleseșe cu vreo rană care îi stânjenea mișcările?

Sănătatea. Că Petru Rareș era bolnav, în ultima parte a domniei sale, este mai presus de îndoială. Dar, după mărturia documentelor, suferințele sale începuseră chiar din prima domnie. În 1533, povestește un sol polon, „când am venit, nu mi s-a arătat el însuși, ci m-au primit patru boieri, care mă aşteptau în odaia lui. Mi-au spus că domnul este bolnav, «nu poate să se întâlnească cu tine»”⁹⁵.

În 1536, chirurgul brașovean Gregorius, însotit și de două slugi, a petrecut 67 de zile la curtea lui Petru voievod⁹⁶. Un an mai târziu, doctorul Paulus, tot din Brașov, a rămas la Suceava, împreună cu cele două slugi ale sale, 25 de săptămâni⁹⁷, adică o jumătate de an!

Pe chirurgul Gregorius (*Gregorius barbitonsor*) îl regăsim în preajma lui Rareș și în a doua sa domnie. În 1542, l-a îngrijit două săptămâni⁹⁸, revenind apoi și în toamna lui 1545⁹⁹. Domnului moldovean i se aduceau de la Brașov și medicamente, preparate de farmacistul Gregorius¹⁰⁰.

Prezența, în preajma lui Petru Rareș, a unui chirurg care, după cum se vede, îl îngrijea constant și pe un timp îndelungat, este o dovedă că principalele era chinuit de o rană, de un ulcer care nu se mai închidea. Poate să fie acesta semn că Petru vodă suferea de diabet, ceea ce explică lăcomia lui în fața tutelor dulci și a prăjiturilor cu miere! Diabet ereditar? Poate, dacă ne gândim la rana de la picior, pe care Ștefan cel Mare a purtat-o 40 de ani, până la moarte.

Dar, ceea ce este cu adevărat spectaculos, este boala de ochi a lui Petru Rareș. La 24 aprilie 1546, registrele de cheltuieli ale orașului Brașov înregistrează confecționarea și aurirea unei perechi de ochelari pentru Petru voievod¹⁰¹, ochelari care îi vor fi trimiși la 9 mai¹⁰². După cum s-a remarcat deja, atestarea ochelarilor „pentru perioada respectivă era o raritate”¹⁰³. Nevoia lui Petru Rareș de a purta ochelari a fost explicată prin vîrstă înaintată a voievodului¹⁰⁴, dar cred că nu se poate exclude nici presupunerea că era dictată de o complicație decurgând din

⁹⁵ *Călători străini*, p. 354.

⁹⁶ *Quellen*, II, p. 446; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 87.

⁹⁷ *Quellen*, II, p. 515; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 87.

⁹⁸ *Quellen*, III, p. 171-172; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

⁹⁹ *Quellen*, III, p. 279; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

¹⁰⁰ *Quellen*, III, p. 183; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

¹⁰¹ *Quellen*, III, p. 343.

¹⁰² *Ibidem*, p. 344.

¹⁰³ Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 88.

¹⁰⁴ A. Hutmán, *Ochelarii lui Petru Rareș*, în „Astra”, an. VI, 1971, nr. 5 (60), p. 15.

aceeași creștere a concentrației de zahăr din sânge. Ochelarii lui Petru Rareș aveau rame aurite și trebuie să fi arătat ca aceia reprezentați în diferite tablouri pictate în veacul XVI. Adică, erau ochelari „cu nit”, sprijiniți direct pe nas, fără brațe¹⁰⁵. Lentilele trebuie să fi fost confectionate fie din sticlă, fie din beril și lefuit¹⁰⁶.

Prezicerile. Relatănd călătoria sa prin Moldova, rusul Ivan Peresvetov consemna că „însuși voievodul Petru era un filosof și doctor înțelept, și pe el îl slujeau mulți oameni înțelepți, filosofi și doctori. și el [...] a citit în cărțile sale înțelepte cu doctorii și cu filosofii săi cei înțelepți [...]. Aceasta au citit în cărțile lor cele înțelepte ale prevestirilor”¹⁰⁷. În jurul sintagmei „filosofi și doctori înțelepți” s-a discutat destul de mult, oferindu-se felurite explicații. Nu s-a făcut, însă, o paralelă cu o situație similară. Un apropiat al împăratului Carol Quintul, Heinrich Cornelius Agrippa, autor al unei lucrări intitulate *De occulta*, „prinț al magicienilor”, cum era supranumit, a fost profesor de literatură sacră în Franța (1509), a predat apoi teologia la Köln, a scris comentarii asupra Epistolelor Sfântului Pavel și, în fine, a practicat medicina, devenind astrologul și medicul mamei lui Francisc I¹⁰⁸. Altfel spus, a fost „filosof și doctor”. Cazul Agrippa, mai bine cunoscut, este dovada că între filosofie, medicină și astrologie era o legătură indisolubilă și că, vorbindu-se despre două din aceste îndeletniciri, cea de-a treia se subînțelegea. Prin urmare, când Ivan Peresvetov îi pomenește pe „filosofii și doctorii înțelepți” din jurul lui Petru Rareș, el nu are în vedere pe un *Gregorius barbitonsor* sau pe doctorul brașovean Paul, ci pe astrologi. Iar dacă spune că și Petru vodă era „filosof și doctor”, înseamnă că era el însuși astrolog sau că avea preocupări de acest gen.

Așa trebuie să se înțeleagă și consemnarea din letopisețul lui Macarie, precum că Petru Rareș „pe cei din casă îi învăță în chip prea înțelept”¹⁰⁹. De altminteri, ar fi fost greu de crezut că la curtea Moldovei nu existau, la mijlocul veacului XVI, cititori în stele, ghicitori ai viitorului după mersul zodiilor, prezicatori.

Pe de altă parte, mărturia lui Ivan Peresvetov că Petru vodă ctea „în cărțile sale înțelepte” este un indiciu suficient că domnul Moldovei nu era nici pe departe un bastard domnesc, crescut în casa unui târgoveș dintr-un oraș oarecare, ci un om

¹⁰⁵ Ibidem. V. și Jean-Claude Margolin, *Des lunettes et des hommes ou la satire des mal-voyants au XVIe siècle*, în „Annales E.S.C.”, 30, 1975, 2-3, p. 375-393.

¹⁰⁶ Oscar Bloch, Walther von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, PUF, Paris, 1975, p. 68, sub vocea *bésicles*. Mulțumesc domnului profesor Petre Ș. Năsturel pentru amabilitatea cu care mi-a semnalat această informație.

¹⁰⁷ *Călători străini*, p. 462.

¹⁰⁸ André Nataf, *Maeștrii ocultismului*, traducere de George Anania și Matilda Banu, București, 1995, p. 174-175.

¹⁰⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 103.

cu o educație aleasă. Și apoi, dacă nu ar fi știut slovă, la ce i-ar fi folosit ochelarii ceruți la Brașov?!

*

„Cu adevărat era ficioară lui Ștefan vodă celui Bun, spune cronicarul despre Petru Rareș, că întru tot simăna tătâne-său, că la războaie îi mergea cu noroc, că tot izbândia, lucruri bune făcea, țara și moșia sa ca un păstor bun o socotia, judecată pre direpteate făcea. Almintrelea de stat era om cuviros și la toate lucrurile îndrăznețu și la cuvântu gata, de-l cunoștea toți că ieste harnic să domnească țara”¹¹⁰. Și cum era viața la curtea lui Petru vodă? Așa cum am înfățișat-o.

AT THE COURT OF PRINCE PETRU

Abstract

Based on a considerable amount of heterogeneous information, the study throws a light into the everyday life at the court of Petru Rareș (Prince of Moldavia in 1527-1538, 1541-1546). Family life and marital relations between the Prince and his spouse, parental relations, family solidarity in moments of crisis are followed by descriptions of garments and jewelry, of the Prince's quarters with their interior decoration (candlesticks, clocks, icons), of feasts at the Court (vessels and menus). Leisure time (theatre, concerts, hunting and fishing parties, military parades) and travels (the story of Petru Rareș' favourite horse is told here, and several carriages are described) are also devoted a special section. The Prince's ailments (among which a condition forcing him to wear glasses) and his preoccupation with astrology conclude this study.

¹¹⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 166.

ÎNTREGIRI LA ISTORIA LUI PETRU RAREŞ

PETRE Ș. NĂSTUREL

I O MĂRTURIE UITATĂ DESPRE ORIGINEA DOMNEASCĂ A LUI PETRU RAREŞ

E lucru bine săiut că Petru vodă Rareş s-a născut din „păcatele domneşti” ale lui Ștefan cel Mare. Chiar spusa lui Macarie de Roman, că „Petru cel Minunat” a stat „ascuns ca odinioară lumina sub obroc”¹, este o mărturie deplină că nașterea acestui fiu rămăsese tăinuită multă vreme.

O spune, în felul său, și Grigore Ureche însuși: la moartea lui Ștefăniță vodă, unul din boieri „au mărturisit că au înțeles din rostul (=gura) mitropolitului, carile s-au fostu săvârșit mai nainte de Ștefan vodă”, că Tânărul domn lăsase cu limbă de moarte ca să-i urmeze în scaun nu altul decât Pătru Măjariul².

De asemenea, Radu Popescu (care a folosit și niște letopisește moldovenești la întocmirea *Istoriilor domnilor Tării Românești*) știe că Ștefăniță voise ca să-i moștenească domnia un domn din sămânța domnească și că un boier s-a sculat mărturisind că „au auzit din gura mitropolitului ce se pristăvise mai înainte, că Pătru Măjariul de la Hârlău iaste fecior lui Ștefan vodă”³.

Din câte țin eu minte, istoricii noștri nu au încercat să pună un nume aceluiavlădică. Este sarcina noastră de astăzi.

Murise, aşadar, Ștefăniță la 14 ianuarie 1527 iar după mai puțin de o săptămână – la 20 ale lunii – Petru Rareş avea să primească coroana Moldovei⁴.

¹ I. Toderașcu, în volumul *Petru Rareş* (red. coord. L. Șimanschi), Bucureşti, 1978, p. 53. Cuvintele lui Macarie despre *lumina sub obroc* sunt preluate din Evanghelia după Matei, 5.15 (sau Marcu, 4.21, ori Luca, 8.16 și 11.33).

² Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Bucureşti, 1976, p. 83 (trimite și la Cantemir, precum și la *O samă de cuvinte*, a lui Neculce – *ibidem*, p. 84-85); I. Toderașcu, *op. cit.*, loc. cit.

³ I. Toderașcu, *op. cit.*, loc. cit. (Pentru genealogia lui Rareş, mai vezi la Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, tabelul I, numerotat, de la sfârșitul cărții).

⁴ După Grigore Ureche, *Letopiseul Tării Moldovei* (ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958), p. 147, Ștefăniță a murit la 14 ianuarie iar Rareş a ajuns domn la 20 ianuarie. Însă C. C. Giurescu și colab., *Histoire chronologique de la Roumanie*, Bucureşti, 1976, p. 386, așează începutul domniei nouului voievod tot la 14 ianuarie. Letopiseul lui Macarie (reed. P. P. Panaitescu, p. 95) spune doar că Ștefăniță a murit la Hotin în ianuarie 1527 (7035) și că Petru a fost ales domn „în același an și lună”, ceea ce dă de gândit că cele două întâmplări nu s-au petrecut una după alta, în aceeași zi!

Pornind de la această cronologie, ne vom uita la șirul mitropolitilor Moldovei, după cercetările părintelui prof. Mircea Păcurariu.

Izvorul mai sus amintit știe că mitropolitul care i-a dat de știre boierului că Petru Majariul este os domnesc se săvârșise din viață înainte de Ștefan vodă, adică de Ștefăniță. Din capul locului, deci, nu poate fi vorba de Teoctist al II-lea, care încă trăia și avea să moară la 15 ianuarie 1528, în zilele lui Rareș⁵. Înainte de Teoctist, biserică Moldovei o cârmuise mitropolitul Gheorghe I, încă de prin noiembrie decembrie 1477, el murind la 1 aprilie 1508⁶. El să fie „rostul”, gura care îi povestise cândva aceluia boier despre Petru Măjarul?

Dar din 1508 până la 1527 sunt aproape douăzeci de ani iar anonimul boier aflase, desigur, înainte de 1508! Când? Sub Bogdan, sau încă din zilele lui Ștefan cel Mare?

Un lucru stă neîndoilenic, că nu poate să fie vorba de o mărturie a ierarhului în scaun la 1527, căci ar fi fost de ajuns să vină el însuși să lămurească pe boierii adunați pentru a da țării un domn nou.

Nu trebuie uitat, însă, că în Moldova i se spunea „mitropolit” și episcopului de la Roman⁷. Cercetând, aşadar, cine au fost păstorii celui de-al doilea scaun al Bisericii moldovenești, se vede că în anii 1500-1508 la Roman a vlădicit tot acel Teoctist, care, cum s-a amintit mai sus, nu a putut fi el martorul pe cuvântul căruia se bîzuia boierul moldovean. Când însă Teoctist a trecut de la Roman la Suceava (devenind Teoctist al II-lea), în locul lui a fost chemat *Macarie I*, care a păstorit cam de prin 1508 până la 1518⁸. El poate fi acel martor pe care năzuim a-l dibui. În adevăr, păstorirea lui cuprinde anii de domnie a lui Bogdan cel Orb († 20 aprilie 1517) și începutul domniei lui Ștefăniță, aflat atunci pe la vîrstă de 11 ani⁹.

Socotim, aşadar, că Macarie I de Roman (altul, bineînțeles, decât vestitul cărturar) putuse afla de la Ștefăniță vodă taina obârșiei domnești a lui Petru. Bogdan o știa, negreșit, de la părintele său, care i-o fi cerut să aibă grija de viața fratelui său din flori, iar la rândul său Bogdan vodă i-a povestit fețelorului și moștenitorului său, Ștefăniță. Dar dacă nu de la Bogdan, atunci Ștefăniță să fi aflat de la bătrânul Luca Arbure, care îl crescuse, credinciosul boier al lui Ștefan voievod cel Mare, căruia îi fusese sfetnic de nădejde¹⁰.

La patul de moarte, Ștefăniță nu putea să lase domnia vreunui din fiili săi: încă erau niște prunci, viitorul Ioan vodă cel Cumplit fiind născut în jurul lui 1525

⁵ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 3, București, p. 523.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Vezi, de pildă, M. Păcurariu, *op. cit.*, ed. a 2-a, București, 1991, p. 364.

⁸ *Ibidem*, vol. 3, p. 526.

⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 77 (cu discutarea datei nașterii voievodului).

¹⁰ *Ibidem*, p. 77-78. Despre Arbure, v. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*, București, 1971, p. 261-262.

iar frățiorul său, Ioan Bogdan, viitorul domnișor care avea să moară la Moscova la 1557, cam tot aşa, judecând după spîta Mușatinilor¹¹. Își dădea seama prea bine că a-l face atunci moștenitor la domnie pe oricare din copilașii lui, i-ar fi menit morții pe amândoi. Astfel, Ștefăniță a avut înțelepciunea, pentru binele Țării Moldovei, de a-l alege pe Petru vodă, unchiul său din flori, ce-l știa că este chiar din sângele bunicului său. Iar dorința lui, boierimea și-a însușit-o.

II. DE LA UN POCROVAT AL MĂNĂSTIRII PUTNA LA UN CAFTAN AL DOAMNEI ELENA RAREŞ

*Corinei Niculescu
răpusă fără urme în cîtrempurul
din 4 martie 1977*

Lucrarea de față purcede de la o mică cercetare ce am făcut-o acum un sfert de veac și mai bine, pe când trăiam încă la Atena*. Răsfoind cartea Mariei Ana Musicescu despre broderia medievală românească și cu capul încă plin de frumoasele reconstituiri de costume domnești și boierești făcute de Corina Nicolescu (ajutată de Doamna Florica Vârjoghie)¹² mi-am dat atunci seama întâmplător că descoperisem și eu (fiind în Grecia!) urma unei haine domnești, aflată în țară!

Lumina s-a făcut când m-am uitat la niște pajuri cu două capete, foarte stilizate, de pe un văl dăruit Putnei, pentru a folosi drept pocrovăt liturgic.

Iată pe scurt despre ce este vorba. Mai întâi descoperirea mea o datorez citirii manuscrisului unei cărți a lui Dumitru Năstase, care avea să apară în Italia în 1976¹³. Nedespărțitul meu prieten, singurul cu care puteam la Atena să fac schimb de impresii și frământări pe ogorul trecutului românesc scria în lucrarea-i despre „emblema imperială stilizată care constituie motivul decorativ al unei piese de țesut” dăruită la 1535-36 de Doamna lui Rareș, „fiica despotului Ioan țarul”. Planșa 17 din cartea lui D. Năstase reproducea pe cea apărută în cartea colegiei și

¹¹ Stefan S. Gorovei, *op. cit.*, al doilea tabel genealogic, la sfârșitul cărții.

* Îi mulțumim prietenului nostru Șt. S. Gorovei că ne-a cerut să înjgebăm pentru Simpozionul organizat de domnia-sa la Iași în cinstea lui Petru Rareș, acest scurt articol: își amintise că îi vorbisem cândva de descoperirea unei haine de la Elena Rareș. Fără stăruința-i, rezultatele noastre erau în primejdia de a nu fi date vreodată la iveală.

¹² Corina Nicolescu, *Costumul de curte în Țările Române (secolele XIV-XVIII)*, București, 1970, precum și *Istoria costumului de curte în Țările Române secolele XIV-XVIII*, București, 1970.

¹³ D. Năstase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des Pays roumains*, Milano, 1976, p. 30 și pl. 17.

prietenei lui și a mea Maria-Ana Musicescu¹⁴: fotografia însă era mai bună și mai clară decât cea tipărită în albumul tezaurului de la Putna al lui Tafrali¹⁵.

Uitându-mă și la transcrierea însemnării slavone așa cum a redat-o învățatul profesor de la Universitatea din Iași, mi-am dat seama că are și unele greșeli și scăpări, ca de pildă *dispot*, pe când scrie *limpede despot*.

Cine privește cu grijă vălul, care măsoară 87 de centimetri × 74 (inclusiv chenarul din jur ce poartă însemnarea slavonească de închinare) nu poate să nu fie izbit de acvilele bicefale însiruite pe trei rânduri. Dar unele din ele au cap, iar altele nu! Este dovada că pocrovățul s-a lucrat dintr-o țesătură, ca și unele din vălurile de la mănăstirea Secu. De sus în jos, se vede foarte limpede (pe fotografie) într-o parte o *linie de despărțire*, adică tocmai locul unde au fost îmbinate și cusute cândva două bucăți din aceeași țesătură, atunci când s-a meșterit o anumită lucrare. Deci vălul a fost cusut dintr-o anume bucată preluată gata croită de undeva.

Nu poate fi vorba decât dintr-o haină. Se cunosc de mult astfel de văluri ca cele de la Putna, Bistrița olteană, și de la alte mănăstiri din țară, ba chiar din străinătate, ca un acoperământ aflat în Bulgaria la mănăstirea Rila. Nu stăruim astăzi despre acele văluri bisericesti răscroite din îmbrăcămintea ctitorilor sau a binefăcătorilor de sfinte lăcașuri¹⁶.

Așa mi-am dat seama că vălul dăruit Putnei de Elena Rareș a fost făcut dintr-un veșmânt, un veșmânt domnesc, cum dovedesc – pe lângă însemnarea lui slavonă – chiar pajurile lui bicefale.

Că veșmântul a fost al doamnei, iar nu al voievodului reiese din însăși însemnarea ce încunjoară acoperământul. Iat-o (pe românește însă)¹⁷: „Acest pocrovăț l-a făcut Elena, doamna lui Petru Voievod, fiica despotului, și l-a dat întru

¹⁴ Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, București, 1969, p. 36, 44 și pl. 55.

¹⁵ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Putna*, Paris, 1925, p. 46, numărul 77 și pl. XXXVI/77. O bună bibliografie a cercetărilor despre vălul Elenei Rareș la Cl. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 257-259 și fig. 78 (le cunoaștem datorită lui Șt. S. Gorovei care ne-a trimis câte o fotocopie după ele). A se adăuga acum Maria-Ana Musicescu și Ana Dobrianschi, *Broderia veche românească*, București, 1985, p. 53 (amănunt) și p. 42, numărul 48 și un desen de amănunt. Pe el se vede foarte clar cum de pe burta fiecarei acvile se-ndreaptă câte o săgeată care amenință un cap de balaur ascuns în penele ei de la coadă: este desigur o aluzie la lupta antiotomană, mai curând decât la sulița Sf. Gheorghe gata să străpungă dracul.

¹⁶ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a 2-a, I, București, 1991, p. 637. A se vedea și unele știri despre aceste urme de asemenea veșminte la Corina Nicolescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (secolele XV-XVI)*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, III/3-4, București, 1956, p. 51-71.

¹⁷ După O. Tafrali, *op. cit.*, (slavonește *pocrovăț înseamnă acoperământ*).

rugă sieși în mănăstirea Putna unde este hramul Adormirii Preasfintei Născătoare de Dumnezeu, în anul 7044” (*adică 1536*).

Acvilele se leagă de titlul de despot al lui Iovan Brancovici, tatăl Elenei Rareș¹⁸. Dar ea amintește cu mândrie că părintele său era despot și țar sârbesc dacă țesătura (făcută poate în Serbia) nu ar fi folosit-o tot ea pentru o mantie sau o granață de-a ei!

Ajutat de un prieten francez, profesor de matematică la liceul francez din Atena, dl. Gérard Boisquillon, am încercat atunci să-mi dau seama cum a arătat veșmântul Doamnei Rareșoaia. A reieșit din socotelile noastre că acvilele erau cam 7 de sus în jos și pe mai multe șiruri pe acea haină de tradiție bizantină și sârbească¹⁹. Noi luaserăm ca punct de cercetare veșmântul Elenei Rareș de la Moldovița²⁰ și, comparativ, chipul împărătesei lui Alexie al III-lea Marele Comnen din Trapezunt, aşa cum apare, împreună cu soțul ei, în fruntea hrisovului acestuia din septembrie 1374 pentru mănăstirea Dionisie de la Sf. Munte Athos²¹.

Las pe seama harnicilor cercetători de la Muzeul Național de Artă din București grija să încerce a ne reconstituи – măcar cu condeiul – pornind pe urmele și metoda cercetărilor pilduitoare ale Corinei Nicolescu și Doamnei Vîrjoghe, cum cum a putut arăta granață aceea a doamnei Moldovei Elena Rareș, cea dintâi granață cât de cât păstrată a unei „voevodese” de la noi²².

COMPLÉMENTS À L'HISTOIRE DE PIERRE RAREŞ

Résumé

Une chronique roumaine ajoute son témoignage à d'autres sources affirmant que Pierre Rareş était un bâtard du Prince de Moldavie, Étienne le Grand. Le

¹⁸ Vezi D. Năstase, *op. cit.*, *loc. cit.* și I. R. Mircea, *Les relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, t. I/3-4, București, 1963, p. 377.

¹⁹ Vezi lămuririle Corinei Nicolescu, *Istoria costumului...* *passim*.

²⁰ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1933, p. 282, fig. 342; Șt. Balș și Corina Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1958, p. 58, fig. 33; M. Păcurariu, *op. cit.*, o planșă între p. 560-561.

²¹ N. Oikonomidis, *Actes de Dionysiou*, Paris 1960, pl. VI din album.

²² Despre cuvântul *voievodeasă* vom reveni altă dată. Bănuim că pocrovățul Elenei Rareș de la Putna nu era singurul, ci că au putut fi încă două – deci unul mare și două mai mici – aşa cum cere desfășurarea liturghiei ortodoxe, adică vălul de potir, cel pentru disc și aerul (sau văzduhul) – diskopotirokalymma – care le acoperă pe amândouă. Acelea vor fi fost lucrate de asemenea din alte crâmpăie din mantia ei. Mărimea pocrovățului (87 × 74 cm) pare să arate că este tocmai acel văl pentru potir și disc împreună. Nu împărțăsim părerea unor cercetători care-l socotesc drept „acoperământ de tetrapod”, fiind cam mic pentru aşa ceva.

secret avait été confié par ce dernier à l'évêque de Roman, Macarie Ier. Sa révélation permit à la mort du Prince Ștefăniță, petit-fils d'Étienne, l'élection de Pierre au trône de Moldavie en 1527.

L'examen d'un aér offert en 1536 par l'épouse serbe de Pierre de Moldavie au monastère de Putna montre que celui-ci a été exécuté à l'aide de deux pièces de tissu précieux, décoré d'aigles bicéphales. La donatrice était la fille de Jovan Brankovitch, despote et «Tsar» de Serbie. L'auteur suggère de tenter la reconstitution théorique, sur le papier, d'un costume d'apparat de cette princesse, dont le voile liturgique provient manifestement. Pareille opération a été jadis menée avec succès par la regrettée Corina Nicolescu pour plusieurs vêtements princiers, à partir, là aussi, de voiles liturgiques ou funéraires, que des princes et des boyars valaques et moldaves offrirent à des sanctuaires célèbres de l'Orthodoxie roumaine ou balkanique. Telle représentation d'une impératrice de Trapézonde sur un chrisobulle en 1374 suggère parfaitement (à condition de remplacer le motif de ses propres aigles bicéphales par celui même du voile conservé à Putna) l'aspect que dût avoir le caftan d'Hélène Rareș.

IZVOARE INEDITE

DOCUMENTE INEDITE DE LA PETRU RAREŞ

MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ŞTEFAN S. GOROVEI

Cele trei documente – toate originale, pe pergament – care se publică acum, sunt cu desăvârşire inedite: nu ne este cunoscută vreo semnalare a lor, fie şi sub formă de vechi rezumat, regest sau menţiune¹. Însemnatatea lor (dintr-o faptul că ele completează corpusul de acte emise de cancelaria princiară a Moldovei în veacul XVI) e multiplă. Înainte de toate, ele sunt o mărturie palpabilă a procesului de surse istorice rămase încă în afara cercetării științifice, în colecții particulare, dar și – avem convingerea (precum și dovada!) – în arhive publice. Este o bucurie și o onoare de a putea introduce în circuitul științific trei piese originale, mustind de informații directe relative la Moldova anilor 1530-1550 (indirect, ele se referă, ca întotdeauna, și la etape anterioare, mai îndepărtate sau mai apropiate).

În *stabilirea itinerariilor domnești*, documentul din 10 martie 1531, emis la Vaslui, completează intervalul 4-15 martie, în care Petru Rareş s-a aflat la această curte². Tot la fel stau lucrurile cu documentul din 24 aprilie 1532, dat la Hârlău, care confirmă că în perioada 5-28 aprilie principalele locuri locuit în acest oraș³. În fine, ultimul pergament, datat 23 martie 1546, Vaslui, se suprapune altuia, emis la aceeași dată și în același loc⁴.

Interesante sunt și *datele despre pisarii* acestor trei acte. Diacul uricului din 1531, Toma Scripcov (al lui Scripcă) nu apare în această calitate și cu alte prilejuri, fiind aici atestat pentru prima și ultima oară. El trebuie să fie însă rudă cu Spiridon Scripcă, dregător în primele decenii ale secolului XVI. În ceea ce-i privește pe ceilalți doi dieci, Golăi și Luca, documentele publicate aici aduc și

¹ După confruntarea cu *Repertoriul arhivistic și bibliografic al documentelor moldoveniști (1527-1625)*, alcătuit de D. Agache, Ştefan S. Gorovei și Gh. Pungă – manuscris la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și cu documentele adunate pentru *Documenta Romaniae Historica*, A (în continuare, DRH), vol. V, pregătit de Leon Șimanschi și Ştefan S. Gorovei.

² Maria Magdalena Székely, *Itinerarii domnești: Petru Rareş*, în „Anuarul în titulului de Istorie «A. D. Xenopol» Iași”, XXVIII, 1991, p. 290.

³ *Ibidem*, p. 291.

⁴ *Ibidem*, p. 296.

prima lor atestare documentară: în actele cunoscute până acum, Golăi („Lazor Golăi”) apărea abia la 6 martie 1533⁵ – față de 24 aprilie 1532 –, iar Luca, la 24 martie 1546⁶ – față de 23 martie 1546.

În *reconstituirea istoriei unor așezări sau a unor familii*, cele trei documente oferă elemente de primă ordine.

Uricul din 1531 are ca obiect *o seliște, mai jos de Fântâna lui Mușat, la Pâcle*, stăpânită de o sumă de personaje, toți *nepoți ai lui Pătru Horja și ai fratelui lui*. Deși Pătru Horja nu este niciodată atestat în mod direct, numele familiei sale (Horja, Horjea, Horghea) este destul de bine cunoscut documentelor noastre. Horjeștii au împrumutat numele lor mai multor sate: Horjești pe Răcătău (ținutul Bacău), Horjești pe Bogdana (ținutul Tutova) și Horjești pe Lăpușna (ținutul Lăpușna)⁷. A mai existat încă un sat cu același nume, dar greu de identificat, întărît la 5 aprilie 1442 lui Miclăuș Răspop⁸. Stăpânirea familiei Horja în satul de pe Răcătău este foarte îndepărtață în timp: în domnia lui Alexandru cel Bun, această proprietate aparținea lui Petru Huhulea, de la care a trecut la fiul său, Isaia de la Răcătău și apoi la urmășii acestuia, care au vândut-o lui Condrea Bucium⁹. Faptul că, în vremea lui Alexandru cel Bun, pe de o parte și a lui Iliaș, pe de alta, aceste două sate deja nu mai aparțineau familiei Horja (de la care le venea numele), dovedește vechimea acestui neam în Moldova. În cazul satului Horjești de pe Bogdana, situația este mai fericită, datorită atestării directe a unor membri ai familiei Horja ca proprietari ai așezării: Băloș și Ioan Horgescul, la 12 iunie 1453, care aveau satul de ocină¹⁰. Băloș Horgescul (Horga) a avut doi băieți: unul s-a numit Costea iar celălalt, necunoscut ca nume, a fost tatăl fraților Ciochină Mălai, Ion, Malea și Maria¹¹. În veacul XVII, o Nastasia stăpânea un loc de prisacă din Horjești, în pădure, la apus de Bogdana, mai jos de pârâul Loga¹². La 1617, părți din satul Horjești vor fi vândute de Zloje, fiul lui Simion¹³.

În sfârșit, cel de-al treilea sat Horjești, cel din ținutul Lăpușna, interesează mai mult aici, pentru că despre el vorbește documentul de la Petru Rareș din 1531.

⁵ *Documente privind istoria României*, A (în continuare, DIR), XVI/1, p. 351, nr. 317.

⁶ *Ibidem*, p. 426, nr. 388.

⁷ Alexandru I. Gonța, „*Documente privind istoria României*”, A. Moldova. *Indicele numerelor de locuri*, ediție îngrijită și prefăță de I. Caproșu, București, 1990, p. 124.

⁸ DRH, I, p. 310, nr. 220.

⁹ DIR, XVI/1, p. 71-72, nr. 67; p. 142, nr. 130; *ibidem*, XVI/3, p. 179, nr. 233; *ibidem*, XVII/4, p. 202, nr. 251; p. 249, nr. 308.

¹⁰ DRH, II, p. 43, nr. 32.

¹¹ DIR, XVI/1, p. 56, nr. 52.

¹² *Ibidem*, XVII/3, p. 73, nr. 119.

¹³ *Ibidem*, p. 118, nr. 157.

La 10 august 1482, Stan Horja primea întărire pe Horjești, la Lapușna, „unde a fost casa lui”, precum și pe Fântâna Pipirigului și alte sate, toate peste Prut, împreună cu locul de prisacă a lui Horja cel bătrân, la obârșia pârâului Gurșava și Strâmbenii, la Bujor și Fântâna lui Mușat¹⁴. Horjeștii, aflați sub Capul Piscului și Fântâna lui Pipirig le cumpărase încă din 1473 de la Dani Socol și fratele lui¹⁵. Evident, la vremea aceea, satul nu se cheme astfel, el primindu-și numele ulterior, după Stan Horja. Faptul că neamul Horjeștilor își avea proprietățile în zona amintită este probat de menționarea, în 1522, a unui loc „unde cade drumul Horgei în Bujor”¹⁶. În 1519, satul Horjești se găsea în stăpânirea lui Chicoș, fiul lui Giurea și a nepotului lui de frate, Toma, nepoții lui Neagu vornicul¹⁷. Nu știm cum se făcuse transferul de proprietate de la Stan Horja la urmașii lui Neagu vornicul. Cert este, însă, că satul a rămas în posesia familiei, căci în 1598 Cehan vătaful și rudele lui, Horja, împreună cu frații și surorile acestuia (Nicoară Horja, Marușca și Anușca), toți urmași ai lui Stan Horja, primeau întărire pe ocina lor dreaptă, Horjeștii, la Capul Piscului, la Fântâna Pipirig, cu loc de iaz și de moară pe Lăpușna¹⁸. Horja sau poate fratele lui, Nicoară Horja, amintiți în documentul abia citat, a fost ureadnic de Huși: în această calitate apare ca martor pe un zapis făcut lui Petrea Cehan vătaful în 1618¹⁹. Pe vremea când era dregător la Huși, acest personaj a luat o vie „de la niște răufăcători, care acei răufăcători mult rău și furtișag au făcut și și-au plătit capul cu acea vie. Si după aceea, Horja a căzut cu o femeie și a lăsat-o însărcinată și nu s-a putut îndrepta, ci și-a plătit dușegubina cu acea vie”²⁰. O altă menționare – indirectă – a satului Horjești este aceea din 19 iulie 1623, când apare popa Nicoară din Horjești într-un zapis de mărturie al lui Ionașco Cehan²¹. Zapisul din 1618, dat pentru Petrea Cehan – amintit mai înainte – pomenește ca martor și pe David, fost pârcălab, fără îndoială pârcălabul de Cetatea Nouă din anii '80 ai veacului XVI. Si, în această ordine, semnalăm prezența într-un act din 19 martie 1617, a fraților Nastasia și David, care vând părți din Dobrulești lui Gheorghe Borș și fraților săi, după ce aceștia avuseseră, în 1605, o judecată cu Vasile și Simion, fiii lui David Horgă²². Omonimiile (David și Horgă – formă coruptă a lui Horja: vezi „drumul Horgăi”!) nu pot fi întâmplătoare, dar nu putem preciza în ce fel aceste personaje se înrudeau. În fine, în același zapis

¹⁴ DRH, II, p. 375, nr. 246.

¹⁵ *Ibidem*, p. 295, nr. 196.

¹⁶ DIR, XVI/1, p. 199, nr. 175.

¹⁷ *Ibidem*, p. 143, nr. 131.

¹⁸ *Ibidem*, XVI/4, p. 212, nr. 265.

¹⁹ *Ibidem*, XVII/4, p. 291, nr. 354.

²⁰ *Ibidem*, p. 165, nr. 203.

²¹ *Ibidem*, XVII/5, p. 237, nr. 315.

²² *Ibidem*, XVII/4, p. 121-122, nr. 159; *ibidem*, XVII/1, p. 241, nr. 324.

din 1618 se confirmă că Petrea Cehan cumpărase părți din Fâstâci pe Stamnic, de la fiul lui Simion din Sacaluș.

Revenind acum la uricul lui Petru Rareș din 1531: urmașii lui Pătru Horja și ai fratelui lui vând o jumătate de seliște, mai jos de Fântâna lui Mușat, la Pâcle. Toponimele Fântâna lui Mușat și Pâcle („Glod” în documentul din 1519) dovedesc fără putință de tăgadă că acești Horjești de la 1531 aparțin aceleiași familii ca și Stan Horja, având un trunchi comun, încă imposibil de identificat.

Documentul din 1532 a fost dat pentru *un loc din pustiu, pe Suhovăț, la gura pârâului Oanei, la fântână*. Aceste elemente permit identificarea proprietății prin raportare la o hotarnică din 1616, care urmează hotarul începând de la „gura Sacăi, în jos la Trebeș până la Pârâul Fântânii, iar de acolo pe pârâu în sus până la Fântână, iar de acolo drept până la marginea pădurii la vârf, în jos, iar de acolo în sus la margine până la gura Oanii, iar de acolo la Sohodolița, iar de acolo drept la Saca”²³. Suhovățul din 1532 este, aşadar, Sohodolița (pârâu în ținutul Bacău)²⁴ iar Trebeșul din hotarnica citată este un pârâu „unde s-au cumpănat apa spre Bistriță”, cum spune o traducere târzie a unui act din 1570²⁵. Conchidem, deci, că locul pustiu care a constituit obiectul reîntăririi din 1532 se afla în ținutul Bacău, în apropierea imediată a târgului cu același nume.

Proprietarii acestui loc pot constitui și ei obiect de studiu. *Raiă, Luca, Crangă, Buda, Avram și Danciul* rămân neidentificați, până acum, în genealogii. Este foarte posibil, însă, ca *Zagorcea* de la 1532 să fi fost soțul acelei Zagorcioaia, atestată târziu, la 1617, ca mamă a Didei și bunică a lui Iordache, Gligorcea, Năcuța și Grăpina. De precizat că aceste personaje aveau în stăpânire o parte din satul Sacalăș²⁶.

Satul *Suholisceni*, pomenit în documentul din 1546, trebuie pus în legătură cu una din apele numite Soholeț/Suholeț: fie cu pârâul affluent al Bârladului la Băcești – Vaslui²⁷, fie cu balta și gârla de pe Prut, la Vicoleni – Vaslui²⁸.

Numele *Săseanul* nu ne este cunoscut din alte documente. El trebuie însă asociat cu oiconimul Săseni. În Moldova medievală au existat două sate numite astfel: unul așezat pe Botna la gura Volcintșului și a Cotovșei (în Basarabia)²⁹ și

²³ *Ibidem*, XVII/4, p. 67, nr. 94.

²⁴ Alexandru I. Gonța, *op. cit.*, p. 236.

²⁵ DIR, XVI/2, p. 227, nr. 237.

²⁶ *Ibidem*, XVII/4, p. 157, nr. 195.

²⁷ Alexandru I. Gonța, *op. cit.*, p. 236.

²⁸ *Ibidem*, p. 246.

²⁹ *Ibidem*, p. 224-225.

altul, numit și Săsești, pe Barlad, la Tecuci³⁰. Acesta din urma a fost dăruit, pentru slujbă credincioasă, lui Ion Porcul vistiernic, la 27 iulie 1448³¹. La 1460, satul Săseni era revendicat de trei persoane: de Ivașco comis, ginerele lui Ion Porcul, de Toma Dimitrescul și de Coste Turbure. După judecata domnească, satul a rămas în proprietatea lui Ivașco³². Nu este exclus ca Toma Dimitrescul din actul de la 1460 să fie același cu Toma Săseanul, tatăl lui Ion Săseanul de la 1546. Variația numelui nu trebuie să surprindă: personajul a putut fi identificat o dată prin raportare la tatăl său (Dimitrescul) și o dată prin raportare la satul de baștină (Săseanul).

Reconstituirea – fie și parțială – a unor momente din istoria cătorva locuri și a cătorva familii relevă importanța celor trei hrisoave de la Petru Rareș și în planul *cercetării dreptului de protimisis*. Omonimiile, atât de prețioase (și de periculoase!) în investigațiile genealogice, transmiterea numelui de la stăpân la proprietate și apoi păstrarea peste generații, chiar și după vânzarea satului respectiv, aparentele coincidențe în situarea geografică a mai multor sate sunt tot atâțea elemente de neocolit în studiul vechiului drept de preempiune pe care cele trei documente le ilustrează.

*

Uricele lui Petru Rareș se află în stăpânirea domnului profesor Dumitru Nastase (Atena) care, cu multă bunăvoie, ni le-a pus la dispoziție spre studiere și publicare; îi mulțumim, și aici, pentru încredere.

La verificarea transcrierilor și a traducerilor, am avut sprijinul domnului profesor Ioan Caproșu de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași; îi exprimăm și aici gratitudinea noastră.

1531 (7039) martie 10, Vaslui

† М(и)л(о)стю Б(о)жією, .мы, Пётръ воевода, г(о)сп(о)д(а)-
р(ь) *〈Земл¹и〉* Молдавскон. Знаменито чинни(ь), ис(ь) си(ь)
листви(ь) нашии(ь), въсѣи(ь) кто на *〈н²и〉* възріт(ь) или
чтѹчи єго ѹслышт(ь), аж(е) прїідошћ, прац(ь) наши и прац(ь)
нашиин и^о1адавск^ии в>огажре, наши слѹги, Антон(ъ) и брат(ь) єго,
Бръль, и Аѣка, и Йин(ъ), и сестра их(ь), Станка, и Аනѹшка, и Настѣ,
дати Васѹчини, и плєиеникове их(ь), Лазар(ъ) и сестра *〈єго, Дон¹и*²,
дѣти Крачѹнови, и ѹникове их(ь), Фрацил(ъ) и брат(ь) єго, Хоржа, и
Мѹшат(ъ), *〈н²и〉* сестра их(ъ), Аනѹшка и Кр(ъ)стини, дѣти Филиппа
Хоржа, и плєиеник(ь) их(ь), Аѣка, с(ын)¹ таки^ииовъ, ѹ¹си ѹнѹкове

³⁰ *Ibidem*, p. 225.

³¹ DRH, I, p. 403, nr. 282.

³² *Ibidem*, II, p. 138-139, nr. 97.

Пътра Хоржа и братїа єго, по их(ъ) доброн воли, ни^{ки}мъ н¹єпонъже^(ни)¹ а ни присловани и продали своюю правѹю штнинъ, ис привилїа [...]¹, половина селище по ниже Мѹшѣтинъ Кръницъ, ⁸ Пъкле, ви^ишнѣа по^(ло)¹вина, слѹзѣ^(мы) нашемъ, Трифъ и сестра єго, Мѹши, за тѣ злат(ъ) татар(скихъ).

И 8ставше¹ слѹга наш(ъ), Триф и сестра єго, Мѹша, та заплатили 8си тоти выше писаннїи пинѣзи, тѣ злат(ъ) татарскихъ, ⁸ рѹкы слѹгамъ(ъ) нашимъ(ъ), Антонъ и брата єго; Брълъ, и Лѹци, и Йшнъ, и сестраи(ъ) их(ъ), Станци, и Анѹщци, и Насти, датеи(ъ) Васѹтчи-нми(ъ), и плєиеникши(ъ) их(ъ), Лазоръ, и сестри єго, Дони, дѣтеи(ъ) Крачѹновиши(ъ), и 8нкомъ(ъ) их(ъ), Ф(р)¹ацилъ и братъ єго, Хоржи, и Мѹшѣтъ, и сестри их(ъ), Анѹщци, и Кр(ъ)стини, дѣтеи(ъ) Филиппа Хоржи, и плєиеникъ(ъ) их(ъ), Лѹка, с(ы)нъ Юкиловъ, 8си 8нѹкове Пътре^(а) Хорж¹а и братїа єго, пряд(ъ) наши и пряд(ъ) наши ми богаре.

Ино мы, видавши промеж(є) ними добрѹю токиеж(ъ) и полнѹю заплату, мы, також(є), есиы и.и(ъ) да^(ли) и пот¹връдили тоту пряд(ъ) реч(є)ннѹю половинна селищи, по ниже М(8)¹ш(ѣ)¹тинъ Кръницъ, ⁸ Пъкле, вышеиѹю половину, да ест(ъ) таа половина селище, на три ча^(сты, дв)¹ѣ часты, да бѹдѹт слѹзѣ нашемъ Трифъ, за що юн(ъ) дал(ъ) тѣ зл(а)т(ъ), ^(а третїа ч)²а^(ст)² да ест(ъ) сестри єго, мѹши, тоє да ест(ъ) и.и(ъ) ѿт(ъ) нас(ъ) ѿрикъ и съ въсѣи(ъ) доходши(ъ), и.и(ъ), и датеи(ъ) их(ъ), и 8нѹ(чатомъ) их(ъ), и прѣ¹8нѹчатомъ(ъ) их(ъ), и пращѹржтомъ(ъ) их(ъ) и въсени¹ родъ их(ъ), кто сѣ и.и(ъ) извѣ^(реть и)²аиближнїй, непорѹенно николиже, на вѣкы.

А хотар(ъ) тон половинни селищи да ^(є)¹ст(ъ) (шть въсего хотар)¹а половина, а ѿт(ъ) и.ишихъ(ъ) сторон(ъ) по старомъ хотару, по кѹд(а) из вѣк¹а жживали.

А на то ест(ъ) вѣра нашего г(о)сп(о)д(ст)в(а), выше ^(пи)¹сан-наго, мы, Петра воє^(водї), и вѣра прѣвъзлюбленнаго сына господства мы¹, Богдана, и вѣра богар(ъ) нашихъ(ъ): вѣра пана Хѹрѹ дв(о)²рн(ика), вѣра пана То¹грушѣна, вѣра пана вѣра Скрипка, вѣра пана Влада и Тоадера паркалабов(и) Хотин(скыхъ), вѣра пана Дан¹чугла и Личугла Немецкихъ(ъ), вѣра пана Збїарн и Йшна Новоградскихъ(ъ), ^(вѣр)¹а пана Михѹла портара Сочївскаго, вѣра пана Драгшана спатара. вѣра (пана) Глав(ан)¹а в^(истѣрника)¹, вѣра поня Албота постелника, вѣра (пана) Попъскѹла чашника, вѣра ^(па)¹на Колѹна столика, вѣра пана Йшна Гѹга комисса, и вѣра въслахъ(ъ) болѣр(ъ) нашихъ(ъ), великихъ(ъ) и малихъ(ъ).

А по нашемъ ж¹иво^(тѣ)¹, кто бѹдет(ъ) г(о)сп(о)д(а)ръ нашен земли, ѿт(ъ) нашихъ(ъ) дѣтии или ѿтъ¹го рода или кого Б(ог)ъ

избє(рε)т(ь), тот(ь) би ии(ь) не порѹ(ши)л(ь), али би ии(ь) ѹкрѹ-
пил(ь), за шо ѿни кѹпили за св<он>¹ правїн <пинъзи.

А на¹ болшѹю кѹпост(ъ) и п<отвръ>¹ж<д>¹енїа, вѣлѣли есмы
нашени⁸ вѣрно.и⁸ панъ, Тоа(д€)рѹ логофетъ, писати и нашѹ печат(ь)
завѣ(сити к се)¹.и⁸ листѹ нашени⁸.

Пис(ь) Тоа.на Скрипкѡв писар(ь), 8 Васлови, в(ь) л(ѣ)то 38.
.мартиꙗ й.

<Pe verso, însemnare contemporană>:

Гриф и сестра его, Маша, селищ.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Petru voievod, domn al <Țării¹ Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că au venit, înaintea noastră și înaintea boierilor noștri moldoveni, slugile noastre, Anton și fratele lui, Bârlă, și Luca, și Ion, și sora lor, Stanca, și Anușca, și Nastea, copiii Vasutcăi, și verii lor, Lazor, și sora <lui, Don>¹ea, copiii lui Crăciun, și unchii lor, Frățilă, și fratele lui, Horja, și Mușat <și¹ sora lor, Anușca, și Cristina, copiii lui Filip Horja, și vărul lor, Luca, <fiul¹ lui Iachim, toți nepoții lui Pătru Horja și ai fratelui lui, de bunăvoia lor, nesiliți de nimenei, nici asupriți, și au vândut ocina lor dreaptă, din privilegiul [...]¹, o jumătate de seliște, mai jos de Fântâna lui Mușat, <la Pâcle², jumătatea de sus, slugii noastre, Trifu și surorii sale, Mușa, pentru 300 de zloți tătărești.

<Și s-au sculat¹ sluga noastră, Trif și sora lui, Mușa și au plătit toți acești bani mai sus scriși, 300 de zloți tătărești, în mâinile slugilor noastre: Anton și fratele lui, Bârlă, și Luca, și Ion, și sora lor, Stanca, și Anușca, și Nastea, copiii Vasutcăi, și verii lor, Lazor, și sora lui, Donea, copiii lui Crăciun, și unchii lor, Frățilă, și fratele lui, Horja, și Mușat, și sora lor, Anușca, și Cristina, copiii lui Filip Horja, și vărul lor, Luca, fiul lui Iachim, toți nepoții lui Pătru Horj^a¹ și ai fratelui lui, înaintea noastră și înaintea boierilor noștri.

Deci noi, văzând între dânsii bună tocmeală și plată deplină, noi, de asemenea, le-am dat și le-am întărit acea mai sus zisă jumătate de seliște, mai jos de Fântâna lui Mușat, la Pâcle, jumătatea de sus, ca să-i fie acea jumătate de seliște, din trei <părți, două¹ părți să fie slugii noastre, Trifu, pentru că au dat 200 de zloți, <iar a treia parte² să-i fie surorii lui, Mușa, aceea să le fie lor de la noi uric și cu tot venitul, lor, și copiilor lor, și <nepoților lor, și¹ străniepoților lor, și răstrănepoților lor și întregului lor neam, cine li se va alege cel mai apropiat, neclinit niciodată, în veci.

Iar hotarul acelei jumătăți de seliște să fie <din tot hotarul¹ jumătate, iar dinspre alte părți, după hotarul vechi, pe unde au folosit din veac.

Iar la aceasta este credința domniei noastre, a mai sus scrisului, noi, Petru voievod, <și credința preaiubitului fiu al domniei mele¹, Bogdan, și credința boierilor noștri: credința panului Huru vornic, <credința panului¹ Trotușan, credința panului Scripcă, credința panului Vlad și a panului Toader pârcălabi de

Hotin, (credința panului Dan)ciul¹ și a lui Liciul de la Neamț, credința panului Zbiarea și a lui Ion de la Cetatea Nouă, (credința)¹ panului Mihul portarul Sucevei, credința panului Drăgăsan spătar, credința (panului) Glăv(an)¹ v(istiernic)¹, credința panului Albotă postelnic, credința (panului) Popăscul ceașnic, credința (pa)¹nului Colun stolnic, credința panului Ion Gug comis și credința tuturor boierilor noștri, mari și mici.

(Iar după viața noastră)¹, cine va fi domn al țării noastre, din copiii noștri sau din neamul nostru sau pe cine îl va alege Dumnezeu, acela să nu le clintească, ci să le întărească, pentru că și-au cumpărat pe banii lor drepti.

(Iar pentru)¹ mai mare putere și (întărire)¹, am poruncit credinciosului nostru pan, Toa(de)r logofăt, să scrie și să (atârne)¹ pecetea noastră la această carte a noastră.

A scris Toma al lui Scripcă pisar, la Vaslui, în anul 7039 (1531), martie 10.

(Pe verso, însemnare contemporană): Trif și sora lui, Mușa, seliște.

(Altă însemnare): De pe acest uric s-au scos prubă pe înțeles la vltu 3̄sni (7258 (1750)), avg. Ȣ (1).

Orig., perg. (28 × 37 cm), stare de conservare proastă (rupt la îndoituri, lipsit din vechime, pătat și șters, mâncat de cari), pecete atârnată (șnur de mătase roșie), pierdută.

¹ Rupt.

² Șters.

1532 (7040) aprilie 24, Hârlău

† М(и)л(о)стю Б(о)жію, мы, Пётръ воевода, г(о)сп(о)д(а)ръ зеили Молдавскон. Знаменито чиним(ъ), ис(ъ) сим(ъ) листом(ъ) нашии(ъ), въсали(ъ) кто на нии(ъ) възрит(ъ) или его чтоуки ӯслышит(ъ), жж(ε) прйдоша, прад(ъ) наин и пред(ъ) нашими молдавскими болѣри, наши слѹгы, Рај, и Лъка Крангъ, и Бъда, и Авраи(ъ), и Данчъл(ъ) и Загорчъ и жаловали наи(ъ) съ великою жалобъ и великон мартъръю и съ школни межіїши, реччи же привилє шт(ъ) дааніє ѿ шни имали шт(ъ) брата г(о)с(по)дс(т)ва мы, Богдана воеводи, на єдино мѣсто шт(ъ) пѹстини, на Сѹховецъ, на ӯстїе потока Шанина, ӯ кръници, где шни сами штѣдали шт(ъ) пѹстини, а таа привилє шни принесли ю и прад(ъ) наин и пред(ъ) нашими болѣри, скажена шт(ъ) татари, коли воевали нашъ зеили.

Ино мы, видѣвшее их(ъ) привилє скажено и великою жалобъ и съ великою мартъръю и школни межіїши, мы, також(ε), еси ии(ъ) дали и потврдили их(ъ) правою штнинъ и даанія брата г(о)с(по)д(ст)ва ми,

Богдана воеводи, що на Союховецъ), на ѹстїе пото¹ка Шанина, оу крѣници, где шни салии штъ(ъ) пѹстини, како да естъ(ъ) ии(ъ) штъ(ъ) насъ(ъ) ѹрикъ(ъ) и съ въсени(ъ) доходомъ(ъ), ии(ъ), и дѣтєи(ъ) иихъ(ъ) равнихъ(ъ), и ѹнѹчатши(ъ) иихъ, и праѹнѹчатши(ъ) иихъ(ъ), и прѣѹрѣтои(ъ) иихъ и въсени² родъ иихъ, кто сѣ ии(ъ) изберетъ(ъ) наиближнїй, непорѹшено николиже, на вѣкы.

А хотаръ(ъ) тои³ мѣстѹ штъ(ъ) пѹстини що на Союховецъ, на ѹстїе потока Шанина, оу крѣници, где шни салии штъ(ъ) пѹстини да естъ(ъ) по старомъ⁴ хотаръ(ъ), кѹда из вѣка живали.

А на то естъ(ъ) вѣра нашего г(о)сп(о)д(ст)ва, мы, Петра воеводи, више писанного, и вѣра прѣвъзлюбленного с(ы)на г(о)с(п)од(ст)ва мы, Богдана, и вѣра бо гаръ(ъ) нашихъ(ъ): вѣра пана Хироръ дворника, вѣра пана Тотрѹшана, вѣра пана Скрипко, вѣра пана Влада и пана Тоадера прѣкалабовъ(и) Хотинскыхъ(ъ), вѣра пана Данчюла и пана Личюла прѣкалабови Немецкихъ(ъ), вѣра пана Збїарри и пана Крачѹна прѣкалабовъ(и) Новоградскихъ(ъ), вѣра пана Миխюла портарѣ Сочавскага, вѣра пана Драгшана спатарѣ вѣра пана Главана вистбрника, вѣра пана Албота постелника, вѣра пана Попъскюла чашника, вѣра пана Колѹна столника, вѣра пана Ішна (Гѹга)² колинса, и вѣра ѹсихъ(ъ) бо гаръ(ъ) нашихъ(ъ) молдавскихъ(ъ), великихъ(ъ) и малыхъ(ъ).

А по нашемъ(ъ) животѣ⁵, кт(о) бѹдетъ¹ г(о)сп(о)д(а)ръ нашен земли, штъ(ъ) дѣтєи нашихъ(ъ) или штъ(ъ) нашег(о)² р(о)²дъ или пакъ(ъ) боудъ(ъ) кого Б(о)гъ изберетъ(ъ) г(о)сп(о)д(а)реи(ъ) бити нашен (Земли Молдавской, тотъ бы имъ не порѹшиль)¹ нашего даанїе и потвръжденїа, (али бы имъ ѹтврьдиль)¹ и ѹкрѣпилъ(ъ), занѹже есины имъ(ъ) дали и потврьдили ихъ(ъ) правaa штнина.

(А на бѡлшѹю)¹ крѣпость и потвръжденїе, тои³ въсени² выше писаннои⁴, вѣлѣли есины нашемъ⁵ вѣрономъ⁶ панъ, Тоадеръ логофетоу, писати и печатъ(ъ) нашъ⁷ завѣсити к сеимъ⁸ листѹ нашемъ⁹.

Писалъ(ъ) Голжи дїакъ(ъ), 8 Хръловѣ, в(ъ) л(ѣ)тв 37, и(ѣ)с(а)-ца априлѧ 14.

(Însemnare pe îndoitura documentului, contemporană):

А Б(о)же по мои ми, грѣшнѣго.

[†] Din mila lui Dumnezeu, noi, Petru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că au venit, înaintea noastră și înaintea boierilor noștri moldoveni, slugile noastre, Raia, și Luca Crangă, și Buda, și Avram, și Danciul, și Zagorcea și ni s-au jeluit cu mare plângere și mare mărturie și cu megieși dimprejur, zicând că

privilegiul de danie pe care ei l-au avut de la fratele domniei mele, Bogdan voievod, pe un loc pustiu, pe Suhovăt, la gura pârâului Oanei, la fântână, unde ei însişi au întemeiat din pustiu, iar acel privilegiu ei l-au adus înaintea noastră şi înaintea boierilor noştri, stricat de tătari, când au prădat ţara noastră.

Deci noi, văzând privilegiul lor stricat şi marea plângere şi cu mare mărturie şi megieşti dimprejur, noi, de asemenea, le-am dat şi le-am întărit dreapta lor ocină şi dania fratelui domniei mele, Bogdan voievod, care este pe Suhovăt, la *(gura pârâului)*¹ Oanei, la fântână, unde ei însişi au întemeiat din pustiu, ca să le fie de la noi uric şi cu tot venitul, lor şi copiilor lor deopotrivă, şi nepoţilor lor, şi strănepoţilor lor, şi răstrănepoţilor lor, şi întregului lor neam, cine li se va alege cel mai apropiat, neclintit niciodată, în veci.

Iar hotarul acestui loc din pustiu, care este pe Suhovăt, la gura pârâului Oanei, la fântână, unde ei însişi au întemeiat din pustiu să fie după vechiul hotar, pe unde au folosit din veac.

Iar la aceasta este credinţa domniei noastre, noi, Petru voievod, mai sus scris, şi credinţa preaiubitului fiu al domniei mele, Bogdan, şi credinţa boierilor noştri: credinţa panului Huru vornic, credinţa panului Trotuşan, credinţa panului Scripcă, credinţa panului Vlad şi a panului Toader pârcălabi de Hotin, credinţa panului Danciul şi a panului Liciul pârcălabi de Neamţ, credinţa panului Zbiarea şi a panului Crăciun pârcălabi de Cetatea Nouă, credinţa panului Mihul portarul Sucevei, credinţa panului Drăgşan spătar, credinţa panului Glăvan vistiernic, credinţa panului Albota postelnic, credinţa panului Popăscul ceaşnic, credinţa panului Colun stolnic, credinţa panului Ion *(Gug)*² comis şi credinţa tuturor boierilor noştri moldoveni, mari şi mici.

Iar după viaţa noastră, *(cine va fi)*¹ domn al ţării noastre, din copiii noştri sau din neamul nostru sau iarăşi pe oricine îl va alege Dumnezeu să fie domn al ţării noastre, Moldova, acela să nu clintească¹ dania şi întărirea noastră, *(ci să le întăreasă)*¹ şi să le împuternicească, pentru că le-am dat şi le-am întărit ocina lor dreaptă.

*(Iar pentru mai mare)*¹ putere şi întărire a tuturor acestora mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru pan, Toader logofăt, să scrie şi să atârne pecetea noastră la această carte a noastră.

A scris Golăi diac, la Hârlău, în anul 7040 *(1532)*, luna aprilie 24.

(Însemnare pe îndoitura documentului, contemporană): Iar Dumnezeu să-mi ajute mie, păcătosului.

(Însemnare pe verso): Pentru loc pustiu, la Suhovăt, la gura pârâului Oanii.

(Însemnare pe verso, de altă mână): Nr. 8.

Orig., perg. (30,5 × 41 cm), rupt la îndoituri, pecete atârnătă (şnur de mătase roşie), pierdută.

¹ Rupt.

² Sters.

1546 (7054) martie 23, Vaslui

† М(и)л(о)стю Б(о)жією, мы, Пётръ воевода, г(о)сп(о)д(а)ръ Земли Молдавской. Знаиенито чинни(ь), ис(ь) сии(ь) листом(ь) нашии(ь), въсли(ь) кто на *(нинь в)*¹ зърнит(ь) или его чтоучи услышит(ь), жж(е) придоша, прѣд(ь) наин и прѣд(ь) нашиин молдавскиин богаре, слуга наш(ь), Ішн(ь) Съсѣнъла(ь), с(ы)нъ Томи Съсѣнъла, по своеї доброни воли, никни(ь) непонужен(ь), а ни присловань, и продал(ь) свою правою штнину, ис привиле що и.и.ал(ь) штєцъ его, Тома Съсѣнъль, шт(ь) дааніе шт(ь) родителѣ г(о)с(по)дс(т)ва ми, Стефана воеводи, половина село шт(ь) Съхолисчани и половина шт(ь) став(ь); та продали слугамъ нашии, Ішсип' и племеник' его, Васкоу, и брат' его, Пётри, за два стя злат(ь) татарскихъ.

И Уставше наши слуги, Ішсип(ь) и племеник(ь) ег(о), Васко, и брат(ь) его, Пётръ, *(и заплатили учи тоти)*² више писан*(и пин)*² ѿзи, т злат(ь) татарскихъ, *в руки* Ішни Съсѣнъла, сына Томи Съсѣнъла, прадъ наин и прадъ нашиин богаре.

Ино мы, видѣвше добро волно¹ю их(ь) токиеж(ь) и полиною заплату, а ми, такожде, и шт(ь) нас(ь) есны дали и потвръдили слуга(мы) наши(мы), Ішсип' и племеник' его, Васк', и брат' его, Пётри, тое више писанно половина село шт(ь) Съхолисчанч и половина шт(ь) став(ь), како да есть имя шт(ь) нас(ь) Урикъ и съ въсем(ь) доходои(ь), и.и(ь), и дът*(еи)*¹ их(ь), и унчатои(ь) их(ь), и прѣчнѹчатои(ь) их(ь), и пращурѣтои(ь) их(ь), и въсему роду их(ь), кто съ и.и.¹ избераєт(ь) наиниже, на вѣки.

А хотар(ь) тон прѣд(ь) реченою половини село шт(ь) Съхолисчани¹ да ест(ь) шт(ь) въсег(о) хотара половина, а шт(ь) иниихъ(ь) сторинъ(ь) по старому хотару, по куда из вѣка шживали.

И ржал(ь), ащеи сѣ изнандѣт(ь) шт(ь) привилеи томъ Стефанъ води рекоий Лъкъстрж, а тоти привиле да не имают(ь) ни един(ь) закон(ь) прадъ(ь) нашии(ь) привилеи(ь).

А на то ест(ь) вѣра нашего г(о)сп(о)д(ст)ва, више писанного, ми, Пётра воеводи, и вѣра прѣвъзлюбленнихъ(ь) с(ы)новъ(ь) г(о)с(п)од(ст)ва ми, Илїаша и Стефана и Константина, и вѣра богар(ь) нашихъ(ь): вѣра пана Хърѹ дворника, вѣра пана Петра Кръковича¹, вѣра пана Бурчи и пана Стѹрзи паркалабов(и) Хотинскихъ(ь), вѣра пана Данчъла Хърѹ и пана Мирона паркалабови Немецкихъ(ь), *(вѣра)*¹ пана Шандра и пана Тънпа паркалабов(и) Новоградскихъ(ь), вѣра пана Петра Вартниковича пштарѣ Съчавского, вѣра пана Юрю спатарѣ, вѣра пана Могили вистѣринка, вѣра пана *(Хър)*¹ бора постелника, вѣра пана Пътрашка чашинка, вѣра пана Нѣгъла столника, вѣра пана Плаца ко.инса и вѣра въсѣ(хъ) богар(ь) нашихъ(ь) молдавскихъ(ь) великихъ(ь) и малихъ(ь).

Δ по нашеиъ животѣ, ктѹ¹ бѹдєтъ г(о)сп(о)д(а)ръ, шт(ь) дѣтєи нашихъ или шт(ь) нашего рода или кто бѹдъ кого Б(ог)ъ изберетъ г(о)сп(о)д(а)ремъ б(ити)¹ нашемъ Земли Молдавскон, туть бы и мы не порѹшиль нашего даанія и потвръжденїа, али бы и мы ѹтвръдили и ѹкрѣпиль, занѹже есмы имъ¹ дали и потвръдили, за що шни кѹпили соби на с)³вон правїи пинѣзи.

Δ на бѡлши крѣпостъ и потвръжденїе томъ въсемъ вышє пи-санномъ, велѣли (есмы)¹ нашемъ (вѣрн)¹омъ панъ, Матіашъ логофетъ, писати и нашъ печатъ привѣсити к семъ листъ нашемъ.

Писаль Лъка дїакъ, 8 Васлы, в(ъ) л(ѣ)тъ зид, м(ѣ)с(ѧ)ца марта ѣг д(ъ)и.

(Pe verso, Însemnare contemporană, ștearsă):

(Іѡсипъ и)¹ плѣменникъ его, Васко и братъ его, Петре, за половинна село штъ Сѹхолѹсчани.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Petru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că a venit, ȕnaintea noastră și ȕnaintea boierilor noștri moldoveni, sluga noastră, Ion Săseanul, fiul lui Toma Săseanul, de bunăvoia lui, nesilit de nimeni, nici asuprît, și a vândut ocina lui dreaptă, din privilegiul pe care l-a avut tatăl său, Toma Săseanul, de danie de la părintele domniei mele, Ștefan voievod, o jumătate de sat din Suholisceni și o jumătate din iaz; aceea a vândut slugii noastre, Iosip și verilor săi, Vasco și fratelui lui, Petrea, pentru două sute de zloti tătărești.

Și s-au sculat slugile noastre, Iosip și verii săi, Vasco și fratele lui, Petrea, (și au plătit toți acei)² mai sus scriși (bani)², 200 de zloti tătărești, în (mâinile lui Ion Săseanul, fiul lui Toma Săseanul, ȕnaintea noastră și ȕnaintea boierilor noștri.

Deci noi, văzând a lor de bună voie)¹ tocmeală și plată deplină, și noi, de asemenea, și de la noi am dat și am întărit slugilor noastre, Iosip și verilor săi, Vasco și fratelui lui, Petrea, acea mai sus scrisă jumătate de sat din Suholisceni și jumătate din iaz, ca să le fie de la noi uric și cu tot venitul, lor, și copiilor lor, și nepoților lor, și strănepoților lor, și răstrănepoților lor, și întregului lor neam, cine li se va alege cel mai apropiat, neclintit niciodată, în veci.

Iar hotarul acestei mai ȕnainte zise jumătăți de sat din Suholis(ceni)¹ să fie din tot hotarul jumătate, iar dinspre alte părți, după hotarul vechi, pe unde au folosit din veac.

Și iarăși, dacă se vor afla din privilegii de la acel Ștefan vodă numit Lăcustă, iar acele privilegii să nu aibă nici o lege ȕnaintea privilegiilor noastre.

Iar la aceasta este credința domniei noastre, a mai sus scrisului, noi, Petru voievod, și credința preaiubiților fii ai domniei mele, Iliaș, și Ștefan, și Constantin,

și credința boierilor noștri: credința panului Huru vornic, credința panului Petru Cârcovici, credința panului Borcea și a panului Sturdzea pârcălabi de Hotin, credința panului Danciul Huru și a panului Miron pârcălabi de Neamț, (credința)¹ panului Șandru și a panului Tămpa pârcălabi de Cetatea Nouă, credința panului Petru Varticovici portarul Sucevei, credința panului Iurie spătar, credința panului Moghilă vistiernic, credința panului (Hăr) bor² postelnic, credința panului Pătrașcu ceașnic, credința panului Neagul stolnic, credința panului Plaxa comis și credința tuturor boierilor noștri moldoveni, mari și mici.

(Iar după viața noastră, cine)³ va fi domn, din copiii noștri sau din neamul nostru sau pe cine îl va alege Dumnezeu (să fie)¹ domn al țării noastre, Moldova, (acela să nu clintească dania și întărirea noastră, ci să le întărească și să le împuternicească, pentru că le-am dat și le-am întărit, fiindcă și-au cumpărat pe)³ banii lor drepti.

Iar pentru mai mare putere și întărire a tuturor acestora mai sus scrise, (am)¹ poruncit credinciosului nostru pan, Mateiaș logofăt, să scrie și să atârne pecetea noastră la această carte a noastră.

A scris Luca diac, la Vaslui, în anul 7054 (1546), luna martie 23 de zile.

(Pe verso, însemnare contemporană, ștearsă): (Iosip și)¹ verii săi, Vasco și fratele lui, Petre, pentru o jumătate de sat din Suholisceni.

Orig., perg. (33 × 54 cm), rupt la îndoituri, șters în unele locuri, pecete atârnată (șnur de mătase roșie), pierdută.

¹ Șters.

² Rupt.

³ Rupt și, pe alocuri, șters.

DOMENIUL CETĂȚII TIMIȘOARA PÂNĂ LA 1552

COSTIN FENEŞAN

Izvoarele și istoriografia sunt unanime atunci când se referă la însemnatatea militară a Timișoarei, mai întâi în cadrul politicii de apărare antotomană din secolele XIV-XVI, apoi ca punct de sprijin al Porții în ofensiva spre Europa Centrală, iar după aceea, în defensiva ce a urmat înfrângerii de sub zidurile Vienei (1683). Se poate afirma cu deplin temei că destinul Timișoarei a stat în tot cursul evului mediu sub sorții schimbători ai armelor, iar funcția militară a cetății și a orașului fortificat, de la încrăngătura Begheiului cu Timișul a pus nu o dată în umbră rosturile de centru economic, cultural și bisericesc. De altfel înseși originea cetății Timișoara se cuvine explicată înainte de toate prin însemnatatea ei militară, căreia factorul politic i-a adăugat un rost mai mult.

Menționată documentar cu certitudine în anul 1266, cetatea Timișoarei și-a avut începuturile cu siguranță în vremuri mai vechi, chiar înainte de 1177, când este amintit primul comite de Timiș. Afirmația noastră se întemeiază pe faptul că, în momentul constituiri comitatelor regale în Ungaria arpadiană, dregătorii acestora își aveau sediul în cetățile regale a căror existență a premers desigur acest proces. Nu credem că Timișoara a constituit o excepție. Este de altfel de presupus că însuși comitatul Timiș era mai vechi decât prima sa mențiune documentară și își va fi derivat eponimul de la cetatea omonimă de reședință – *castrum Tymes*”, care și-a păstrat acest nume până în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Și, cum procesul de evoluție al cetăților regale – statut de care Timișoara s-a bucurat până la cucerirea ei de către otomani (1552) – a fost însoțit de constituirea unui domeniu propriu, cu rosturi bine stabilite, am încercat să-l urmărim și în cazul acestei fortificații de maximă importanță de la hotarele de sud-est ale regatului ungar¹. Din păcate, atât monografiile istorice de până acum ale Timișoarei cât și documentele publicate până în prezent nu ne oferă aproape nici un indiciu referitor la domeniul cetății regale de acolo². Nu ni-

¹ Pentru însemnatatea militară a Timișoarei până la sfârșitul secolului al XV-lea, cf. J. Miletz, *Temesvár haddzsati jelentősége történetünkben I. Mátyás kirdály haláláig*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő), Timișoara, s. v., vol. I (1875), nr. 1, p. 5-17; nr. 2, p. 61-80.

² O menționare a numelor satelor care au ținut, la un moment dat (nicidecum o prezentare sincronică), la B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1915, p. 151 (se va cita: *Délm. földr.*). Acest repertoriu, în mod fatal incomplet, nu oferă o imagine globală a domeniului Timișoarei.

s au păstrat, din nefericire (sau își mai așteaptă, poate, descoperitorul în arhivele de peste hotare), nici urbarii ale domeniului cetății Timișoara și, cu atât mai puțin, socoteli ale acestuia, surse fără de care studierea vieții domeniale în toată complexitatea ei este de neconceput. Mai mult încă, referirile documentelor cunoscute până acum la satele ținând de domeniul cetății Timișoara sunt sporadice și nu ne oferă o imagine sincronică de ansamblu. De aceea, având în vedere și distrugerile masive și de neînlocuit suferite de arhivele medievale ale Banatului, se pare că orice încercare de a cunoaște măcar satele ținând de domeniul Timișoarei la un moment dat nu putea fi decât sortită eșecului. Pornind însă de la o scurtă semnalare de acum mai bine de un secol³, am avut curiozitatea să descoperim în Arhiva Națională Maghiară de la Budapesta⁴ un document de la începutul lunii aprilie 1552, care ne îngăduie – pentru prima dată până acum – să cunoaștem teritoriul domeniului Timișoarei cu patru luni înainte ca cetatea și orașul fortificat să fie ocupate de trupele otomane. Înainte de a ne referi însă la acest document revelator, socotim binevenită trecerea în revistă a datelor cunoscute până acum.

Prima atestare documentară cunoscută a domeniului cetății Timișoara și a unor sate ținând de acesta coincide cu prima mențiune a cetății însăși. Astfel, într-un document din 1266⁵, regele Ungariei, Ștefan al V-lea, luând aminte la slujbele, mai ales cele în serviciul diplomatic, ale comitetului Parabuch, i-a întărit acestuia o danie regală mai veche privind stăpânirea asupra „pământului numit Rety al cetății Timiș” (*terram castri de Tymes Rety vocatam*), precum și asupra unei jumătăți din moșia Poth (Bobda de astăzi), a cărei jumătate rămasă „era a celor din cetatea Timiș” (*alia vero medietas fuerat castrensum de Tymes*). Constatăm cu acest prilej că, anterior anului 1266, poate chiar cu câteva decenii bune mai devreme, de domeniul cetății Timișoara aparținuseră satul Rety, aflat cam la 25 km depărtare, la nord de Diniș⁶ și satul Bobda, din aceeași zonă, la sud-est de Jimbolia⁷. După această mențiune documentară din 1266 și până spre începutul secolului al XV-lea, documentele cunoscute până în prezent nu fac nici o referire la satele ținând de domeniul cetății Timișoara. Faptul este cu atât mai surprinzător, cu cât tocmai în cursul secolului al XIV-lea Timișoara a jucat un rol de frunte în viața politică a Ungariei din timpul Angevinilor. Aici a început, în

³ F. Varga, *Supplicatio Stephani Losonczy*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, Timișoara, s. v., vol. X (1884), nr. 4, p. 194.

⁴ Magyar Országos Levéltár Budapest (Arhiva Națională Maghiară Budapesta), *E 554 Városi és Kamarai iratok*, Jankovich gyűjtemény, 1552.

⁵ Vezi textul la T. Ortvay, Fr. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, Bratislava, 1896, nr. 4, p. 3-4 (se va cita: *Ortvay-Pesty*).

⁶ Pentru localizare vezi *Délm. föld* p. 232.

⁷ Pentru localizarea Popth/Papd la Bobda, vezi D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II, Budapesta, 1894, p. 56 (se va cita: *Csánki*).

1307, construirea unei puternice cetăți de piatră, aici și-a avut reședința, între 1315 și 1323, regele Carol Robert de Anjou împreună cu întreaga curie regală și tot aici a adăstat pentru mai multă vreme Ludovic de Anjou: în 1358, când a pregătit expediția împotriva despotului sărb Uroș și în 1365, când a concentrat aici trupe împotriva unui iminent atac otoman⁸. În aceste condiții, este cât se poate de firesc ca cetatea Timișoarei să se fi bucurat de o sporire a domeniului ei, știut fiind rolul acordat de regii angevini, mai cu seamă de Ludovic de Anjou, cetăților regale și domeniului acestora în procesul de centralizare statală și de întărire a puterii regale. Mai mult încă, sub Angevini s-a înregistrat o împletire a instituției comitatului cu cetatea (sau castelul) regal – ceea ce este și cazul comitatului Timiș și a cetății Timișoara – tocmai în scopul întăririi guvernării centrale. Chiar dacă acest fenomen a pierdut mult din intensitate în timpul lui Sigismund de Luxemburg⁹, el nu a afectat mai deloc zona de importanță militară maximă reprezentată de Banat mai ales după prima incursiune otomană la nord de Dunăre, în 1393, iar până sub zidurile Timișoarei în 1396¹⁰. Cu toate acestea, în documentele cunoscute până acum nu găsim nici o referire la domeniul cetății Timișoara și la satele aflate în componența acestuia în tot cursul secolului al XIV-lea¹¹. Nici cu ocazia prezenței regelui Sigismund de Luxemburg la Timișoara, în 1389 și 1396, dar mai ales cu ocazia dietei țării, ținută tot aici în 1397, domeniul cetății nu este menționat într-un mod oarecare. Credem însă că el se va fi bucurat de atenția suveranului, mai ales ținând seama de importanța militară sporită a cetății Timișoara în contextul prezenței otomane tot mai amenințătoare la Dunărea bănățeană. Chiar dacă în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg s-a înregistrat fenomenul de micșorare a domeniului regal, în general, – ce-i drept în favoarea unor magnați și nobili credincioși suveranului –, chiar dacă a avut loc un transfer de cetăți și

⁸ S. Borovszky, *Temesvár*, Budapest, (1912), p. 17. Cu privire la șederile regilor Ungariei la Timișoara până la sfârșitul secolului al XV-lea, cf. J. Miletz, *Chronológiai adatok a magyar királyok tartozkodásáról Temesvárott*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, Timișoara, s.v., vol. I (1875), nr. 4, p. 171-184.

⁹ Vezi E. Fügedi, *Castles and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest, 1986, p. 128 și idem, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977 (Ertekezések a történettudomány köréböl, s.n., nr. 82).

¹⁰ Cu privire la primele atacuri otomane în zona Banatului, cf. B. Milleker, *A törökök első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében. Keve és Krassó vármegyek megszűnése (1393-1439)*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, Timișoara, s.n., vol. XXIX (1913), nr. 3-4, p. 3-42 și Gy. Rázsó, *A Zsigmondkori Magyarország és a török veszély 1393-1437*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, s.n., vol. 20 (1973), p. 411-424.

¹¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 250 afirmă, fără să producă vreun argument cât de cât credibil, că, prin danii regale – nu ni se spune care ar fi fost acestea – „cetatea Timișoarei și-a format... un domeniu relativ întins pentru secolele XIII-XIV (subl.n.), din 18 sate”.

castele de la Coroană spre dileri magnăți¹², totuși aceasta n-a afectat decât în foarte mică măsură comitatele din Banat amenințate de pericolul otoman. Mai mult încă, în 1394, Sigismund de Luxemburg a încredințat apărarea părții de sud-est a regatului celor doi comiți de Timiș, care erau în același timp și castelani ai cetății Timișoara. De altfel importanța Banatului și a fortificațiilor sale este ilustrată nu numai de concentrarea comenzi militare într-o singură mână – între 1404 și 1426 este vorba de comitele Pipo de Ozora –, dar și de faptul că, în această zonă, Sigismund de Luxemburg n-a înstrăinat din posesiunea regală decât trei cetăți/castele: două dăruite comitelui de Timiș, iar una banului de Severin (schimbătă mai târziu cu una aflată mai în interiorul țării)¹³. Atunci când suveranul a hotărât să renunțe la unele moșii aflate pe domeniul regal din Banat, daniile veneau să răsplătească întotdeauna servicii militare deosebite și îi aveau ca beneficiari pe membrii nobilimii mijlocii sau ai celei mici ori pe oștenii curții regale. În acest context se cuvine înțeles actul de danie din 1401, care se referă la unul din satele ce făcuseră parte până atunci din domeniul cetății Timișoara. Prin diploma sa donațională din 2 martie 1401¹⁴, care venea să răsplătească serviciile credincioase ale lui Grigore de Baka, *familiaris* al lui Nicolae Csáky, comite suprem de Timiș (1394-1402) și castelan al cetății Horom, precum și ale altor rudenii apropiate ale beneficiarului, regele Sigismund de Luxemburg le-a dăruit „moșia sau satul nostru regal numit Ewke, aflat în comitatul Timiș, înfiind de cetatea noastră Timișoara, pe care l-am scos și luat de sub jurisdicția aceleiași cetăți ale noastre” (*possessionem seu villam nostram regalem Ewke vocatam, in comitatu Temesiensi existentem, ad castrum nostrum Temeswar vocatum spectantem, ab eodem castro nostro et eius iurisdicione separantes et eximentes*). Satul, aflat până la dania regală din 1401 în domeniul cetății Timișoara, se găsea la est de aceasta și de Giarmata, el mai figurând pe harta Banatului din 1723-1725 sub numele de *Joka*¹⁵.

Un document emis de capitul din Cenad la 30 iunie 1405¹⁶, prin care erau transcrise mai multe diplome privilegiale acordate bisericii din Arad de către regii ungari Béla (cu mare probabilitate Béla al IV-lea, 1235-1270) și Sigismund de Luxemburg, pomenește ca megieșii ai pământurilor întărite acum din nou „satul Sep al cetății Timișoara” (*villa Sep Demesiensis castri*) și „satul Viman al cetății Timișoara” (*villa Viman Dymisiensis castri*), aflate în apropiere de pârâul Vcurer,

¹² E. Fügedi, *Castle...*, p. 129.

¹³ *Ibidem*, p. 133.

¹⁴ Textul este editat *in extenso*, după original, de Ortvay-Pesty, nr. 187, p. 314-316; un regest cuprinzător, cu extrase largi, dar fără a se indica ediția de mai sus, la E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevélktár*, vol. II/1, Budapest, 1959, nr. 914, p. 110-111.

¹⁵ *Délm. földr.*, p. 220 și Csánki, p. 55.

¹⁶ Textul este editat de Ortvay-Pesty, nr. 214, p. 355-356.

un affluent al Timișului. Credem că aceste două sate, Viman și Sep, localizate pe lângă Peciul Nou¹⁷, au făcut parte din domeniul cetății Timișoara încă de pe la mijlocul secolului al XIII-lea (poate imediat după marea invazie tătaro-mongolă de la 1241), împreună cu Bobda și Reti, amintite la 1266 și aflate, la rându-le, în apropiere, la vest și sud-vest de Timișoara.

Un document dat de regele ungar Albert la 1 mai 1439 ne dezvăluie o altă zonă, cea din sud-vestul fostului comitat Cenad, în care s-au aflat sate ținând de domeniul cetății Timișoara. Situat la sud de Secusigiu și la est de Satul Mare¹⁸, aflat printre pertinențele Timișoarei în vremea lui Sigismund de Luxemburg, satul Toti este scos, în 1439, din componența domeniului cetății și dăruit de suveran lui Gheorghe Marczali și rudeniilor sale¹⁹, o mare familie nobiliară din rândul căreia s-au ridicat doi comiți supremi de Timiș: Emeric (1415-1439) și Ioan (1438-1440). Acest act nu face decât să confirme o dată mai mult legătura strânsă dintre instituția comitelui de Timiș, cea de castelan al Timișoarei și domeniul acesteia. În cazul unei înstrăinări de sate aparținătoare domeniului Timișoarei, suveranul a făcut donația întotdeauna în beneficiul unor persoane legate în mod nemijlocit de activitatea de conducere militară și politică din acele părți și nicidecum în favoarea unor nobili străini de zonă.

Un moment de vârf a fost înregistrat de cetatea Timișoarei în vremea cât Iancu de Hunedoara a deținut dregătoria de comite suprem de Timiș (1441-1446, 8 august 1455-11 august 1456; a doua oară a fost și castelan al Timișoarei) și ban de Severin (1439-1448, 1452-1456). Atunci cetatea Timișoarei a devenit unul din centrele cele mai importante ale rezistenței antiotomane din zona Serbiei, Banatului și Transilvaniei. În mod firesc, în aceste împrejurări domeniului cetății Timișoara îi vor fi revenit rosturi sporite: să aprovizioneze cu alimentele necesare atât garnizoana cetății cât și trupele destinate luptei în câmp cu otomanii; să pună la dispoziție forță de muncă și materialele necesare fortificării Timișoarei începute de Iancu de Hunedoara; să furnizeze, în fine, oamenii necesari sporirii contingentelor armate trimise în luptă împotriva Porții. Ne-am fi așteptat, prin urmare, să dispunem de știri mai numeroase despre domeniul cetății Timișoara în acea vreme. Și de această dată referirile documentare sunt cât se poate de sărace. Știm doar că, în anul 1455²⁰, regele ungar Ladislau al V-lea Postumul i-a zălogit lui Iancu de Hunedoara, guvernatorul țării, „cetatea noastră Timișoara, împreună cu demnitatea

¹⁷ M. Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I, Budapest, 1896, p. 139.

¹⁸ S. Borovszky, *Csánád vármegye története 1715ig*, vol. II, Budapest, 1897, p. 607.

Satul dispare spre sfârșitul secolului al XVII-lea, cf. C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1967, p. 414. *Délm. földr.*, p. 252 localizează un sat numit *Tot* la sud-vest de Recaș; credem că nu este vorba de localitatea care ne interesează.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár Budapest, D1. 13367 (se va cita: MOL).

²⁰ MOL, D1. 14981; vezi și M. Lendvai, *op. cit.*, vol. I, p. 58 și Csánki, p. 21-22.

comitatului Timiș, ce ține în mod obișnuit de aceeași cetate a noastră, precum și toate castelele, orașurile, târgurile și satele” ce țineau de aceasta (*Themeswar, castrum nostrum, simulcum honore comitatus Themesiensis ad idem castrum nostrum spectare solito, necnon universis castellis, civitatibus, opidis, villis*) drept zălog pentru un împrumut de 20 000 galbeni²¹. Documentul regal nu amintește însă numele localităților care țineau pe atunci de domeniul cetății Timișoara. Dacă este să dăm crezare unui cercetător mai vechi²², de domeniul Timișoarei ar fi depins în acea vreme cetatea și orașul Borzlyuk (aflate pe lângă Stanciova), cu un domeniu de 30-33 sate. Rămâne însă ca această afirmație să fie verificată cu documente păstrate în Arhiva Națională Maghiară de la Budapesta, asemeni aceleia, că de domeniul cetății Timișoara ar fi ținut – la o dată care nu este însă menționată! – satele Mănăstur, Gelu, Sânandrei, Utvin și, în parte, Obad și Parța.

Matia Corvin a moștenit de la părintele său zălogul asupra cetății Timișoara și a domeniului ei. Cunoscută fiind politica centralizatoare a regelui Matia, bazată atât pe întărirea domeniului regal cât și pe prosperarea orașelor-cetate²³, este firesc ca și Timișoara împreună cu domeniul ei să se fi bucurat de atenția cuvenită din partea suveranului. Si de această dată, documentele cunoscute până în prezent nu ne oferă informații pe măsura așteptărilor. Știm doar de soarta a trei sate ce făceau parte din domeniul cetății Timișoara în timpul lungii domnii a lui Matia Corvin. Astfel, printr-o diplomă emisă la 17 iulie 1460²⁴, regele le-a dăruit lui Ladislau Dóczy, ban al Severinului (1459-1460), Petru Dóczy, castelan al Cuvinului și al cetății Sf. Ladislau și lui Emeric Dóczy, „oștean al Curții” (*miles curie*), moșia Szentelt, aflată pe teritoriul de astăzi al localității Mokrin (în Banatul sărbesc), la sud de Vălcani, deci tot în pertinențele de nord-vest ale cetății Timișoara. Este de remarcat faptul că doi dintre beneficiarii acestei danii regale din domeniul cetății Timișoara – Petru și Emeric Dóczy – au deținut, în 1472, dregătoria de comiți suprini de Timiș. O dată cu moartea lui Emeric Dóczy, în 1493²⁵, moșia donată la 1460 pare că a revenit la domeniul cetății Timișoara, în componența căruia o vom regăsi – ce-i drept, doar în parte – în anul 1552. Celelalte sate ținând de domeniul Timișoarei în timpul lui Matia Corvin ne sunt cunoscute dintr-un document regal din anul 1483: Paznad/Paznap și Maysa „sub stăpânirea și în teritoriul cetății

²¹ Este remarcat faptul că Iancu de Hunedoara a fost cel mai mare stăpân feudal din Banatul de la câmpie, el stăpânind numai în comitatul Timiș 3 cetăți, 8 orașe sau târguri și în jur de 130 de sate, cf. Csánki, p. 7.

²² M. Lendvai, *op. cit.*, p. 58.

²³ Pentru politica internă a lui Matia Corvinul, cf. A. Kubinyi, *A Mátyás-kori államszervezet*, în vol. „*Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*”, sub red. Gy. Rázsó, V. Molnár László, Budapesta, 1990, p. 53-147.

²⁴ S. Borovszky, *Csanád*, vol. II, p. 575-576.

²⁵ M. Lendvai, *op. cit.*, p. 44.

noastre Timișoara” (*sub ditione et territorio castri nostri Themeswar*)²⁶. Maysa poate fi localizată cu mare probabilitate la nord de Utvin, pe malul râului Bega Veche, unde porțiunea de hotar numită Moșie pare să-i fi perpetuat amintirea²⁷. Tot în apropiere de Utvin se cuvine localizat și satul Paznad²⁸. Faptul că din perioada de domnie a lui Matia Corvin ne sunt cunoscute deocamdată doar trei sate care au ținut de domeniul Timișoarei este surprinzător, dar argumentul *ex silentio* este cât se poate de neavenit în acest caz. Surprinderea noastră este însă justificată într-o anumită măsură, dacă avem în vedere reforma militară din 1479, prin care comiții supremi de Timiș – în speță este vorba de figura de acum bine cunoscută a lui Pavel Chinezul – au dobândit și funcția de „căpitan al părților de jos ale regatului” (*capitaneus parcium inferiorum regni*), deci de comandant militar efectiv al unei zone care cuprindea 8-12 comitate²⁹. Or, ținând seama de importanța cetății Timișoara pentru apărarea antotomană din ultimul sfert al secolului al XV-lea, este de presupus că regalitatea va fi avut tot temeiul să îi sporească domeniul și, prin aceasta, resursele, pentru a-i mări capacitatea defensivă.

Însemnatatea militară a Timișoarei a sporit, fără îndoială, după cucerirea de către otomani a cetăților Belgrad (1521) și Severin (1524), dar mai cu seamă după înfrângerea regelui Ludovic al II-lea la Mohács (1526). Nici acum, când Timișoara a devenit un punct vital în calea expansiunii otomane, fie și pe o direcție secundară de atac, documentele cunoscute până în prezent nu ne oferă vreo informație despre domeniul menit să-i asigure o bună parte a subzistenței. Abia un document din 1539³⁰ ne amintește mai multe sate care țineau de domeniul cetății Timișoara. Acestea, șase la număr, sunt următoarele: Kys Gyarmath – Giarmata de astăzi³¹; Berlö, la nord-est de Timișoara și învecinat cu Giarmata³²; Németi – Beregsăul Mic de astăzi, aflat la vest de Timișoara³³; Györöd, cu mare probabilitate Ghiroda

²⁶ MOL, D1. 26646. Vezi și Fr. Pesty, *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, Budapest, 1888, p. 247-248.

²⁷ Délm. földr., p. 206. Potrivit lui Á. Bárány, *Temesvármegye emléke*, Becicherecul Mare, 1848, p. 126, Maysa s-ar fi aflat la vest de Timișoara, probabil undeva pe lângă Beregsăul Mic – Jimbolia.

²⁸ Csánki, p. 56 și Délm. földr., p. 223 îl localizează la vest de Timișoara. C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 384 crede că Paznad s-ar fi aflat, probabil, pe lângă Ramna, supozitie pe care o socotim greșită.

²⁹ Pentru aceste aspecte vezi L. Fenyvesi, *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkció-változásai (1365-1718)*, în „*Studia Agriensis. Annales Musei Agriensis*”, vol. 14, Eger, 1993, p. 243 și urm.

³⁰ Délm. földr., p. 151.

³¹ Csánki, p. 39.

³² Délm. földr., p. 162; Csánki, p. 27; Suciu, *op. cit.*, II, p. 297.

³³ În secolul al XV-lea, Beregsăul Mic a fost stăpânit în cea mai mare parte de familia nobiliară Némethy, cf. M. Lendvai, *op. cit.*, p. 139. Nu știm încă modul în care Beregsăul Mic a ajuns să facă parte din domeniul cetății Timișoara.

zilelor noastre³⁴; Choka, astăzi pădurea Cioca de la vest de Timișoara³⁵ și Cyra, localizată cu mare probabilitate la sud-vest de Cerneteaz³⁶. Apoi documentele cunoscute până în prezent nu ne oferă din nou nici o informație asupra domeniului Timișoarei.

Cercetările pe care le-am efectuat în Arhiva Națională Maghiară de la Buda-pesta ne-au îngăduit, aşa cum am amintit, să descoperim un document revelator pentru cunoașterea domeniului cetății de frunte a Banatului cu numai patru luni înainte de cucerirea otomană³⁷. Este vorba de un memoriu adresat de ultimul comite suprem al Timișului, comandant al cetății Timișoara și, mai cu seamă, căpitan general al părților de jos ale regatului Ungariei, Ștefan Losonczy, suveranul său, Ferdinand I de Habsburg, căruia îi depusese cu puțin timp înainte (30 martie 1552) jurământ de credință prin care făgăduia apărarea cetății și orașului Timișoara, precum și a întregii regiuni înconjurătoare³⁸. Memoriu lui Losonczy, redactat la Timișoara, înainte de sărbătoarea Paștelor (17 aprilie 1552), reprezintă un apel disperat de înzestrare grabnică a cetății Timișoara cu piese de artillerie și muniția aferentă, precum și de trimitere a unor trupe de ajutor. În sprijinul cererilor sale, menite să întărească potențialul defensiv al Timișoarei în fața iminentului atac otoman, Losonczy i-a înfățișat lui Ferdinand resursele limitate pe care putea conta în afară de garnizoana cetății. Într-o secțiune distinctă a memoriului sunt enumerate „pertinențele cetății Timișoara” (*pertinentie arcis Themesiensis*), de fapt domeniul acesteia. Avem astfel posibilitatea să cunoaștem pentru prima oară în întregime domeniul cetății Timișoara, constituit după cum urmează: din târgul (*oppidum*), desigur orașul fortificat împreună cu așezarea urbană *extra muros*, aşa-numita Palancă Mare și cele două mori din fața incintei orășenești; din zece sate aflate la nord-vest, vest, sud-vest și sud-est de cetate. Aceste sate ale domeniului sunt următoarele: *Ewthwyn*, cu siguranță Utvinul de astăzi, aflat la sud-vest de Timișoara³⁹; *Monosthor*, desigur Mănăsturul de astăzi,

³⁴ Csánki, p. 40; Suciu, *op. cit.*, vol. I, București, 1967, p. 260. În 1389, Sigismund de Luxemburg a donat Ghiroda (*Gyüreg*) – poate Giroc? – familiei Taria, originară din comitatul Heves, cf. M. Lendvai, *op. cit.*, p. 96.

³⁵ Csánki, p. 70; *Délm. földr.*, p. 174; Suciu, *op. cit.*, II, p. 311.

³⁶ *Délm. földr.*, p. 176, cu mențiunea că, pe harta Banatului din 1723-1725, la sud-vest de Cerneteaz se află localitatea *Cera*; Csánki, p. 32 localizează *Cyra* – credem că în mod eronat – în nord-vestul comitatului Timiș.

³⁷ Textul acestui izvor de mare preț îl publică în anexă.

³⁸ Vezi textul jurământului la G. Pálffy, *Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században*, în vol. *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, sub red. I. Lengvári, Pécs, 1996, p. 224.

³⁹ În 1399 Utvinul, stăpânit până atunci de Dominic Pogány, a ajuns, împreună cu alte șase predii și moșii din comitatul Timiș, în posesiunea regală. În 1456, Iancu de Hunedoara a primit Utvinul printr-un act de danie regală; el a donat Utvinul, la rându-i, cumnatului său

aflat la nord-vest de Timișoara, între Vinga și Gelu⁴⁰; *Theremy*, care poate fi localizat cu destulă probabilitate pe lângă Teremia Mare de astăzi, tot la nord-vest de Timișoara⁴¹; *Kethfylw*, cu siguranță Gelu de astăzi, aflat, de asemenea, la nord-vest de Timișoara, în apropiere de Mănăstur⁴². Despre satul Gelu, memoriul lui Losonczy afirmă că fusese împărțit sărbilor, desigur militariilor care se ilustraseră în confruntările armate cu otomanii din vara și toamna anului 1551. De aceea Losonczy a cerut în compensație cuprinderea în domeniul cetății a satului *Myra*, care poate fi localizat cu foarte mare probabilitate la sud-est de Pădureni-Timiș, în apropiere de Timișoara, unde partea de hotar numită Mira îi păstrează amintirea⁴³. De domeniul cetății Timișoara au mai ținut la 1552: *Choka*, localizată cu siguranță în pădurea Cioca aflată la vest de Timișoara⁴⁴ și amintită între pertinențele acesteia și în 1539⁴⁵; *Zenthewl*, desigur identic cu Szentelt, localizat la Mokrin, la vest-nord-vest de Timișoara⁴⁶, sat din care domeniul cetății îi aparținea un sfert⁴⁷; *Thwr*

Mihail Szilágyi de Horogszeg, care a deținut între 14 martie 1457 și 24 ianuarie 1458 dregătoria de comite suprem de Timiș. După executarea, la Istanbul, în 1460, a lui Mihail Szilágyi (devenit în martie 1458 guvernator al Ungariei) căzut prizonier la turci, văduva sa, Margareta Szilágyi născ. Báthory a dobândit o parte (inclusiv Utvinul) din averea soțului defunct, restul revenind familiei Rozgony (cf. Csánki, p. 55 și p. 94; M. Lendvai, *op. cit.*, p. 95 și p. 132). Modul în care Utvinul a ajuns să țină de domeniul cetății Timișoara ne este, cel puțin deocamdată, necunoscut.

⁴⁰ Apartenența Mănăsturului la domeniul cetății Timișoara în anul 1552 îi era cunoscută și lui S. Márki, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. I, Arad, 1892, p. 210. În 1454 și 1465, Mănăsturul, împreună cu satele învecinate Gelu și Mailat, s-a aflat în posesiunea familiei Taria (cf. Csánki, p. 51), iar mai apoi a trecut în stăpânirea regelui Matia Corvin, deoarece, în 1479, este amintită o revoltă a *iobagilor regali* (subl.n.) de acolo (cf. M. Lendvai, *op. cit.*, p. 123).

⁴¹ C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 411 (satul dispărut la începutul secolului al XVIII-lea, în timpul luptelor dintre Poartă și Imperiul habsburgic). *Délm. földr.*, p. 249 localizează Theremy la sud de Timișoara, în vreme ce Csánki, p. 66 avansează două ipoteze: fie în jurul Timișoarei, fie între Ciacova și Voiteni. În contextul dat, am optat pentru localizarea propusă de C. Suciu, care ni se pare mai aproape de realitate. Apartenența satului Theremy la domeniul cetății Timișoara în anul 1552 îi era cunoscută și lui S. Márki, *op. cit.*, p. 210.

⁴² În 1454 și 1465 s-a aflat în stăpânirea familiei Taria, cf. Csánki, p. 51.

⁴³ Informația o datorăm colegului Ioan Hațegan, căruia îi mulțumim și pe această cale. *Délm. földr.*, p. 176 localizează *Myra* la sud-vest de Cerneteaz. Csánki, p. 52 crede că este vorba de punctul Mura, aflată pe lângă Tolvădia și Partoș, la sud de Timișoara, în vreme ce Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 369 avansează două ipoteze: fie Mera, aflată pe lângă Șipet, la sud-est de Timișoara, fie Merewfalwa, aflată pe lângă Recaș, la est-nord-est de Timișoara. În contextul dat, am optat pentru localizarea dedusă din informația oferită de colegul Hațegan.

⁴⁴ Csánki, p. 70; *Délm. földr.*, p. 174; Suciu, *op. cit.*, II, p. 311.

⁴⁵ Vezi *supra*, nota 35.

⁴⁶ Vezi *supra*, nota 24.

⁴⁷ S. Borovszky, *Csanád*, vol. II, p. 576. *Supplicatio* lui Losonczy menționează doar că „pars aliqua pertinet ad Themeswar”.

Egyhaz, cu certitudine satul Mailat de astăzi⁴⁸, aflat la nord de Mănăstur și nord-vest de Timișoara; *Ywwetneph*, cu siguranță satul Unip din zilele noastre, aflat la sud-est de Timișoara. Cele două sate Berchene (*vtraque Berchene*), aflate probabil la sud-est de Boka (în Banatul sărbesc)⁴⁹, fuseseră date – la fel ca satul Gelu – ca răsplătă militarilor sărbi din garnizoana Timișoarei. De aceea Stefan Losonczy a solicitat, în compensație, acordarea satelor *Gywlewz*, cu certitudine Giuvăzul de astăzi, aflat la sud-vest de Timișoara, și *Lecz*, care poate fi localizat la sud-vest de Ciacova, între Boka, Ciavoș și Tolvădia⁵⁰.

În fine, Losonczy i-a cerut lui Ferdinand de Habsburg ca domeniului cetății Timișoara să îi revină și „venitul locului pustiu până la râul Caraș, aşa cum fusese în vechime” (*proventus deserti vsque ad fluvium Kraso, sicuti antiquitus fuit*). Cât se va fi întins această zonă depopulată sau slab locuită, în ce vor fi constat veniturile acesteia, este, cel puțin deocamdată, greu de spus.

Așa cum reiese din cele de mai sus, domeniul cetății Timișoara a fost surprinzător de mic în raport cu importanța fortificației pe care o deservea. Aceeași constatare se impune la compararea dimensiunilor domeniului timișorean de la 1552 cu extinderea domeniilor altor cetăți aflate în aceeași zonă. Astfel, la 1477, domeniul cetății Șoimuș a cuprins, pe lângă orașul Lipova, un număr de 95 sate din comitatele Arad, Timiș, Severin și Caraș. În 1513-1514, domeniul Șoimușului a numărat 117 1/2 sate și 31 predii aflate în comitatele Arad (75 + 23), Timiș (27 + 6), Zărand (13 + 2) și Cenad (2 1/2 sate). De fortificațiile de la Zadya, Vărădia de Mureș și Sarad, aflate parțial în pertinențele exterioare ale Șoimușului au ținut nu mai puțin de 88 1/2 sate. Se cuvine remarcat faptul că domeniul castelului Sarad – fortificație aflată în apropierea imediată a Timișoarei, la nord-vest de Recaș – era constituit din 17 sate⁵¹. Domeniul cetății Șiria a cuprins la 1525 un număr de 121 târguri și sate, precum și un prediu⁵². În fine, de domeniul cetății Gyula au ținut în același an 3 orașe sau târguri și 47 sate⁵³. Explicarea acestei situații, surprinzătoare în cazul domeniului cetății Timișoara, mai ales pentru anul 1552, este pe deplin posibilă. Tot memoriul amintit al lui Losonczy din aprilie 1552 ne oferă argumente convingătoare pentru lămurirea unui aparent

⁴⁸ M. Lendvai, *op. cit.*, p. 96; *Délm. földr.*, p. 253; Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 413.

⁴⁹ Csánki, p. 117; *Délm. földr.*, p. 21 crede că toponimul a fost moștenit de prediul Pirincs/Perisch din secolul al XVIII-lea, aflat pe lângă Ilanča-Dobrica (tot în zona satului Boka din Banatul sărbesc). C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 297 localizează cele două Berchene în partea de sud a vechiului comitat Caraș.

⁵⁰ Csánki, p. 49; *Délm. földr.*, p. 31.

⁵¹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, 1967, p. 23 și p. 23-24, nota 1.

⁵² *Ibidem*, p. 68, nota 5 și p. 69.

⁵³ *Ibidem*, p. 85.

paradox: pe de o parte, o cetate de graniță de maximă importanță, aflată în prima linie a apărării antiotomane, înzestrată însă, pe de altă parte, cu un domeniu mai mult decât modest. Astfel, continuând enumerarea pertinențelor cetății Timișoara, Losonczy citează „numele comitatelor care țin spre slujbă de comitatul Timiș” (*nomina comitatuum qui ad officium comitatus Themesiensis pertinent*), anume Timiș, Torontal, Arad, Cenad, Csongrád, Békés, Solnocul Exterior, Zărand și Bihor. Aceste nouă comitate erau cele care asigurau, de fapt, cetății Timișoara cele necesare apărării în lipsa unui domeniu apt să acopere toate trebuințele, mai ales cele de ordin pecuniar. De altfel Losonczy, în calitatea sa de „căpitan general al părților de jos ale regatului”, aşadar de comandant militar suprem, dar și de comite de Timiș, i-a cerut lui Ferdinand de Habsburg ca, „Maiestatea Regală să binevoiască a trimite scrisori de poruncă acestor comitate, pentru ca, după vechiul obicei (subl. n.), să asculte de comitele de Timiș”. Mai mult, Losonczy a solicitat ca „darea acelorași comitate să fie adunată de oamenii trimiși de Maiestatea Sa în acest scop și să fie păstrată la Timișoara”, din această sumă urmând să fie plătite trupele angajate în rezistența antiotomană⁵⁴. Știut fiind faptul că, o dată cu reforma militară din 1479, comiții supremi de Timiș au devenit în același timp căpitanii generali ai părților de jos ale regatului, se explică pe deplin nedumerirea legată de proporțiile reduse ale domeniului cetății Timișoara. În calitatea lor de comandanți militari supremi în zona Banatului și Bihorului, comiții supremi de Timiș, care au deținut adeseori și funcția de castelani ai Timișoarei, au dispus de pârghiile necesare înzestrării cetății lor de reședință cu cele necesare nu numai din satele domeniului, ci deopotrivă din comitatele aflate *sub autoritatea lor militară* (subl. n.). Aceasta explică în mare măsură dimensiunile reduse ale domeniului cetății Timișoara, care acoperea, mai mult ca sigur, doar o parte a nevoilor ei, restul, mai ales necesitățile de ordin pecuniar, fiind întregit prin dările prelevate de la comitatele aflate sub autoritatea militară a comitelui suprem de Timiș.

În ceea ce privește economia domeniului cetății Timișoara și obligațiile iobagilor de acolo, lipsa unui urbariu sau a unor socoteli domeniale nu ne îngăduie decât simple prezumții, prin analogie cu alte domenii de cetate (Şiria, Şoimuş, Gyula) aflate în aceeași zonă⁵⁵. Astfel, este de presupus că venitul domeniului Timișoarei era constituit, în primul rând, din aşa-numita „dare obișnuită” (*census ordinarius*), plătită de iobagi în două rate – la Sf. Gheorghe și la Sf. Mihail. Alte surse de venit vor fi provenit din nona din grâne, din dijma porcilor, din censul viilor, din taxele pentru lemn, fân, mori, albine și din cincizecimea oilor. Până la descoperirea vreunei surse de arhivă explicate, cele de mai sus rămân însă o simplă supozиție logică.

⁵⁴ Vezi documentul publicat în anexă.

⁵⁵ D. Prodan, *op. cit.*, p. 24.

Se mai cuvine menționat faptul că, dacă în epoca regilor arpadieni domeniul cetății Timișoara va fi cuprins – ca de altfel și în cazul celorlalte cetăți regale din Ungaria, reședințe de comitat – cam o treime din suprafața comitatului Timiș, în perioada angevină a început procesul de micșorare a acestuia prin danii regale succesive. De altfel, examinarea situației stăpânitorilor de moșii din părțile Timișoarei începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁵⁶ ne îngăduie să constatăm că majoritatea proprietăților din zonă (sate și predii) ajunseseră cu timpul în posesiunea nobilimii mici și mijlocii, a episcopiei și capitolului catedral din Cenad⁵⁷ și, mai rar, a unor familii nobiliare importante (Csáky, Rozgony, Thallóczy, Iancu de Hunedoara). În acest fel domeniul Timișoarei nu ni se înfățișează – la fel ca în alte, multe cazuri similare – ca o continuitate teritorială, ci sub forma unor enclave răspândite spre nord-vest, vest, sud-vest și sud de cetate. În condițiile documentației actuale este, de asemenea, cu neputință să urmărim în timp fenomenul de fluctuație a numărului satelor și prediilor ce au ținut de domeniul Timișoarei. Doar cercetări viitoare de arhivă vor putea aduce lumină elemente noi pentru cunoașterea acestor realități ignorate până acum de istoriografie.

(1552 înainte de aprilie 17, Timișoara?)

Supplicatio Stephani Lossonczy

Primum, vt Maiestas Regia dignetur super conditionibus Maiestati Sue in scriptis porrectis, quibus videlicet officium assumpsit, sibi literas per dominos camerarios dari facere.

Quod si aliique difficultates in ipsis conditionibus orirentur inter dominos camerarios et ipsum Lossonczy, Maiestas Sua dignetur dare informationem domino locumtenenti eas transsigendi¹.

Deinde, vt Maiestas Regia primoquoque tempore arcem et civitatem Themesiensem bombardis, pulveribus, globis et id genus munitionibus muniri facere dignetur, cum necessitas ipsa postulat.

Item, vt Maiestas Sua equites, quos in presidio ad rationem suam, similiter et pedites, tenere decrevit, primoquoque tempore conduci facere dignetur, quandoquidem statim ad hoc est incubendum, quo Bechew et Bechkereke auxilio Dei recuperari possent, vel saltem munitio illorum duorum locorum impediri, neque permittendum est, vt hostes equos suos quiete ad pascua dimittere possint.

⁵⁶ Ortvay-Pesty, *passim*.

⁵⁷ În 1454, de pildă, Capitul din Cernad a stăpânit satul Jadani (azi Cornești) și alte localități învecinate aflate în apropierea imediată a cetății Timișoara, cf. C. Feneșan, *Două scrisori de hotărnicie din Banat (sec. XIV-XV)*, în „Revista Arhivelor”, nr. 3/1985, p. 333-337.

Preterea, Maiestas Sua tales milites conducere faciat, qui sint rei bellici periti, quorum non solum opera sed et consilio, vt ipse Lossonczy vii possit et qui ipsi Lossonczy conducendi videbuntur, hiis autem sine defectu solutio fiat, secundum conclusa regni, equitibus per florenos Rennenses¹ quattuor, peditibus florenos duo.

Petit idem Lossonczy, vt annus servicii sui a prima Januarii anni presentis incipiatur seque assecurarri per literas, quod, anno expleto, si ita sibi videbitur, ab officio liber esse possit.

Deinde, quia nunc in instanti oportet ipsum conducere viros iurisperitos, vicecomitem, exploratores et equites ac pedites iuxta institutam per Maiestatem Suam ordinem petit sibi dari ad presens dimidiā partem sallarii¹ sui, florenos videlicet 3000, ad equites vero quingentos et pedites ducentos trimestre stipendum, et vt istorum militum solutionis initium a proximo festo Paschatis² computetur.

Pertinentie arcis Themesiensis

Oppidum cum duobus molendinis

Ewthwyn

Monosthor

Theremy

Kethfylw; ista villa, quia divisa est Rascianis, Maiestas Regia loco illius villam Myra vocatam concedat.

Choka

Zenthewl; pars aliqua pertinet ad Themeswar.

Thwr Egyhaz

Jwwetneph

Berchene vtraque data Rascianis et loco istarum petit, vt Maiestas Regia villas Gywlwez et Lecz sibi concedere dignetur.

Insuper proventus deserti vsque ad fluvium Kraso¹, sicuti antiquitus fuit, Maiestas Regia sibi concedere dignetur.

Nomina comitatuum qui ad officium comitatus Themeniensis pertinent

Themesensis, Thorenthal, Aradiensis, Chanadiensis, Chongradiensis, Bekes, exterior Zolnok, Zarand, Byhar.

Ad hos comitatus dignetur Maiestas Regia literas mandati dare, vt iuxta veterem consuetudinem comiti Themenensi obedient.

Insuper annuere generose, vt dica eorundem comitatuum per homines Maiestatis Sue ad hoc deputatos ad Themeswar colligatur et conservetur, ex qua continua solutio fieri possit tam meis, quam ad Maiestatis Sue rationem conducendis militibus.

Preterea, si induce fient, optat Lossonczy, ne numerus equitum et peditum suorum, ad quos à Maiestate Regia ordinem habet, minatur, sed si quid de presidio minuendum erit, id Maiestas Regia de eo numero, qui ad Maiestatis Sue rationem illic tenebitur, minui faciat.

Concesserat denique Maiestas Sua ipsi Lossonczy solutionem in Zechen ad pedites viginti quinque, quare supplicat, vt quod de ea solutione solvendum restaret, mandare dignetur Maiestas Sua Agriam magistro solutionum, quo illud sibi persolverit et deinceps quoque eam solutionem per angarias continuaret. Servicium dictorum peditorum expletum est prima Decembbris.

Quia vero multas iniurias et damna ipse Lossonczy cum suis subditis in dicto oppido Zechen à Gaspare Pethew patitur, prout sepius de hac re Maiestati Regie supplicavit, ita eciam nunc supplicat, vt Maiestas Sua ipsum Pethew illinc ablegare vel ad Themeswar aut alio mittere dignetur, sibi vero ad centum equites illic in Zechen solutionem facere, vt sic ab eiusmodi iniuriis liber esse possit, nam et hii equites perinde atque Pethew non solum illic, sed vbiunque Maiestas Sua iusserit, Sue Maiestati servire poterunt.

Committere preterea dignetur Maiestas Regia reverendissimo domino Waciensi, vt inte(r)³ dominum Teyffel et Horwatinowych ac cives oppidi Gyengyes iure revideat, si debite vel indebite florenos 800 super cives ipsos acceperunt et quod iustum fuerit in causa, ipsa pronunciet.

Postremo, Maiestas Regia dignetur modum aliquem instituere, quo celeriter illinc de rebus necessariis litere ad Maiestatem Suam perferri queant.

Vexillum, preterea, si paratum est, Lossonczy remitti postulat.

Magyar Országos Levéltár Budapest (Arhiva Națională Maghiară Budapesta, E 554. Városi és Kamarai iratok, Jankovich gyűjtemény, 1552; copie pe hârtie (sec. XVI).

cotă veche: Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Budapest (Biblioteca Muzeului Național Maghiar Budapesta), *Jankovich gyűjtemény*, Fol. Lat. 1356, f. 5-6.

semnalare: Varga Ferencz, *Supplicatio Stephani Losonczy*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, Timișoara, s.v., vol. X (1884), nr. 4, p. 194.

însemnări pe verso: Lossonczy (sec. XVI); Pertinentiae arcis Temesiensis a. 1552 (sec. XIX).

¹ Astfel în text. ² 17 aprilie 1552. ³ Hârtia ruptă 1 cm.

TRADUCERE

Rugămintea lui Ștefan Losonczy

Întâi, ca Maiestatea Regală să binevoiască a porunci să i se dea (lui Losonczy) de către domnii cămărari scrisoare cu privire la condițiile ținută în scris Maiestății Sale, anume prin care a luat dregătoria (de comite suprem de Timiș).

Dacă în privința acestor condiții s-ar naște vreo neînțelegere între domnii cămărari și Losonczy însuși, Maiestatea Sa să binevoiască a-i da de știre domnului Locuitor (generalul Castaldo – n.n.) pentru a se încovi asupra lor.

Apoi, ca Maiestatea Regală sa bine oiască a înzestra cat mai degrabă cetatea și orașul Timișoara cu bombarde, praf de pușca, ghiulele și muniții de acest fel, aşa după cum o vor cere nevoile.

De asemenea, ca Maiestatea Sa să binevoiască a dispune aducerea cât mai grabnică a călăreților, la fel și a pedestrașilor pe care a hotărât să-i țină în garnizoană pe cheltuiala sa, deoarece vor trebui îndreptați fără întârziere împotriva Bečeju lui și Bečkerek-u lui (Becicherecul Mare, azi Zrenjanin, în Banatul sărbesc – n.n.), pentru a le redobândi cu ajutorul lui Dumnezeu sau pentru a împiedica cel puțin întărirea acelor două localități, precum și pentru a-i opri pe dușmani să-și poată duce în voie caii la pășune.

Pe lângă aceasta, Maiestatea Sa să ordone aducerea unor aşa fel de soldați, care sunt pricepuți la treburile războiului și de care același Losonczy să se poată folosi nu numai cu fapta ci și cu sfatul; aceștia să fie puși sub comanda lui Losonczy, iar el să-i plătească fără lipsuri, potrivit cu hotărârile (diete) țării, anume călăreților câte patru florini renani, iar pedestrașilor câte doi florini.

Același Losonczy cere ca anul său de slujbă să fie socotit începând cu întâi ianuarie anul curent și să i se dea asigurări în scris că, o dată scurs anul, să-și poată părăsi slujba dacă va socoti de cuviință.

Apoi, fiindcă în clipa de față se cuvine ca acest (oraș și comitat) să fie conduse de oameni pricepuți în ale dreptului, cere să i se dea un vicecomite, iscoade, precum și călăreți și pedestrași, potrivit rânduiei stabilite cu Maiestatea Sa, cu o jumătate parte din salariul său de acum, anume 3000 florini, reprezentând solda pe trei luni pentru cinci sute de călăreți și două sute de pedestrași, iar plata acestor oșteni să fie socotită începând cu viitoarea sărbătoare a Paștelor.

Pertinențele cetății Timișoara

târgul cu două mori

Utvin

Mănăștur

Teremia

Gelu. Deoarece acest sat este împărțit între rascieni, Maiestatea Regală să acorde în locul acestuia satul numit Myra.

Choka

Zenthewl; o oarecare parte ține de Timișoara.

Mailat

Unip

Berchene amândouă sunt date rascienilor, iar în locul lor (Losonczy) cere ca Maiestatea Regală să binevoiască a-i acorda satele Giuvăz și Lecz.

Pe lângă aceasta, Maiestatea Regală să binevoiască a-i acorda (cetății Timișoara) venitul locului pustiu până la râul Caraș, aşa cum a fost din vechime.

Numele comitatelor care țin de serviciul comitatului Timiș

Timiș, Torontal, Arad, Cenad, Csongrád, Békés, Solnocul Exterior, Zărand, Bihor.

Maiestatea Regală să binevoiască a trimite acestor comitate scrisori de poruncă, pentru ca ele să asculte, potrivit cu vechiul obicei, de comitele de Timiș.

Pe lângă aceasta, (Maiestatea Sa) să aprobe preabinevoitor ca dările acelorași comitate să fie strânse și păstrate la Timișoara de către oamenii trimiși în acest scop de Maiestatea Sa, (bani) din care să-i pot plăti fără încetare atât pe oștenii mei cât și pe cei ținuți pe cheltuiala Maiestății Sale.

În afară de aceasta, dacă se va încheia armistițiu, Losonczy dorește ca numărul pedestrașilor și călăreților săi să nu mai fie sporit cu numărul celor aruncați în luptă de Maiestatea Regală, ci, dacă garnizoana (Timișoarei) va trebui să fie micșorată cu ceva, Maiestatea Regală să o restrângă din numărul oștenilor ținuți acolo pe cheltuiala Maiestății Sale.

Apoi Maiestatea Sa i-a cedat aceluiasi Losonczy plata a douăzeci și cinci de pedestrași de la Szécsény. De aceea se roagă ca, ceea ce va mai rămâne din plata acestora, Maiestatea Sa să binevoiască a o trimite la Eger maestrului de plăți, iar acesta îi va plăti lui. Apoi el va continua acele plăți prin curieri. Slujba zișilor pedestrași a luat sfârșit la întâi decembrie (1551), dar deoarece același Losonczy, împreună cu supușii săi din zisul târg Szécsény, au avut de suferit multe vătămări și pagube din partea lui Gaspar Petheö, lucru despre care s-a plâns adesea, el se plânge și acum rugându-se ca Maiestatea Regală să binevoiască a-l trimite de acolo pe acest Petheö fie la Timișoara, fie în altă parte, iar lui să-i plătească (întreținerea) a o sută de călăreți la Szécsény, pentru a putea fi astfel la adăpost de vătămări de acest fel, căci și acești călăreți, ca de altfel și Petheö, pot sluji Maiestății Sale nu numai acolo, ci oriunde va porunci Maiestatea Sa.

De aceea, Maiestatea Regală să binevoiască a porunci preacucernicului domn (episcop) de Vác să revizuiască sentința între domnii (Erasmus) Teyffel și Horwatinowych și cetățenii târgului Gyöngyös, anume dacă le-au luat acelor cetățeni cu drept sau fără vreun drept cei 800 florini, iar ceea ce va fi drept în acel proces să fie pronunțat (prin sentință).

În sfârșit, Maiestatea Regală să binevoiască a stabili un mod oarecare prin care scrisorile de acolo despre lucrurile trebuincioase să poată fi aduse cât mai iute Maiestății Sale.

În afară de aceasta, Losonczy cere să i se trimită steagul în cazul în care este pregătit.

STUDII DOCUMENTARE

CÂTEVA DATE DESPRE POLONEZII DIN ROMÂNIA. MINORITATEA POLONĂ ȘI REFUGIAȚII, 1939–1940

FLORIN ANGHEL

Datele pe care istoriografia română le deține pentru minoritatea polonă sunt, în genere, sporadice, incomplete și nesigure. Asupra numărului cetățenilor români de origine polonă nu am putut ajunge la o concordanță deoarece sursele studiate avansează cifre total diferite. Conform recensământului oficial din decembrie 1930, pe teritoriul României Mari trăiau 48.310 persoane declarate poloneze după neam dar după limba vorbită, polona, numărul scade la 38.265¹. Imensa majoritate a acestor cetățeni se afla în Bucovina, unde reprezenta 3,3% din totalul populației (5,8% din populația urbană și 2,4% din populația rurală); în alte regiuni precum Oltenia, Dobrogea, Banat, Crișana, Maramureș nu sunt consemnate grupuri de poloni până în 1939². Alte surse, din Arhiva Ministerului român de Externe, avansează cifra de 60.000 sau chiar 80.000 pentru grupul etnic polon³ (pe anul 1939); această părere este susținută și de o statistică publicată de „Kurjer Polski w Rumunii” din Cernăuți în iulie 1934 (72.500-82.500 poloni, adică 6,5% din totalul populației Bucovinei)⁴. De o altă opinie, „Gazeta Polska” din Cernăuți propune cifra de 80.000 în 1923/1924⁵, ceea ce, în condițiile în care migrarea minoritarilor în și dinspre România în primii ani de după război încetase, pare neverosimil.

În întreaga perioadă interbelică nu putem vorbi despre o criză de încredere între minoritatea polonă și majoritatea românească. Este semnificativ gestul liderului polon, Stanisław Kwiatkowski, de a semna, la 15/28 noiembrie 1918, Moțiunea Consiliului Național Român din Bucovina prin care se cerea „unirea necondiționată și pentru vecie a Bucovinei în vechile ei hotare până la Ceremuș, Colaciu și Nistru, cu Regatul României”, ca unic reprezentant al minorităților și, tot în aceeași calitate, de a face parte din delegația care a prezentat Regelui Ferdinand Actul Unirii Bucovinei⁶.

¹ Sabin Manuilă, *Consideraționi asupra prezentării grafice a etnografiei României*, extras din „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tom XXI, mem 14, 1939, p. 6.

² Sabin Manuilă, D. C. Georgescu, *Populația României*, București, Editura Institutului Central de Statistică, 1939, p. 63-65.

³ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond 71/1920-1944 România, vol. 335, f. 242, notă confidențială din 2 iunie 1939.

⁴ „Kurjer Polski w Rumunii”, Cernăuți, an II (IV), nr. 51 (181), 22 iulie 1934, p. 7, articolul *Sią liezebna Polonji rumuńskieej*.

⁵ „Gazeta Polska”, Cernăuți, an VII, nr. 287, 15 iunie 1924, articolul *Zstatystyki Rumunii*, p. 1.

⁶ Dimitrie Bucevski, *Amintiri din anul Unirii*, în vol. *Amintiri răzlețe din timpul Unirii*, sub redacția lui Ion I. Nistor, Cernăuți, Tiparul „Glasul Bucovinei”, 1938, p. 75.

O stare conflictuală a existat, totuși, în preajma crizei cehoslovace și prelungită până cu puțin timp înainte de prăbușirea Poloniei, dar aceasta a privit relațiile dintre polonii, cehii și slovacii din Bucovina. În 1937, în baza acordului bilateral româno-cehoslovac din 1936 privind relațiile între învățământul dintre cele două state, ministerul de la Praga a trimis în Bucovina, la Poiana Micului, pe Rudolf Kowalek Ustianski, învățător de limbă slovacă⁷. Concomitent cu Jan Šeba, ministrul Cehoslovaciei la București și cu publicația cehilor și slovacilor din România, „Naše Sny", acesta a început o puternică propagandă care susținea că, în realitate, majoritatea vorbitorilor de polonă din Bucovina erau cehi sau slovaci polonizați⁸. Înem să precizăm că o mare parte a acestor poloni erau originari din județul Cieszyn (Teschen), regiune de graniță între Polonia și statul cehilor și slovacilor de după 1918, și că, deși inițial conștiința la o apartenență etnică nu le era destul de clară, deja de două-trei generații căpătaseră o identitate polonă fie prin intermediul Bisericii Catolice, fie prin intermediul școlilor. Așa se explică și reacțiile hotărâte la campania lui Kowalek; partea polonă, a minoritarilor și guvernul de la Varșovia, explicau acțiunea prin dorința Pragăi de a se „conexa teritorial cu U.R.S.S.", dându-se exemplul Galiciei Orientale unde emisarii cehi și ruși întrețineau material agitațiile ucrainiene⁹. Autoritățile române au intervenit energetic, atât pe cale parlamentară (intervențiile deputatului Al. Procopovici în care se susținea că „problema recehizării sau reslovacizării satelor polone a fost creată în mod artificial"¹⁰) cât și guvernamentală (Silviu Dragomir, președintele Comisariatului General pentru Minorități, deși recunoștea că „slovacii s-au polonizat" și că „este explicabilă acțiunea cehoslovacă în ceea ce privește conaționalii deznaționalizați" cerea încheierea imediată a acestor tulburări de la graniță pentru că „este justificabilă și intervenția polonă pe cale diplomatică în scopul de a feri populația deja polonă de pericolul acțiunii opuse"¹¹). Intervenția în sprințul minorității polone s-a produs spre sfârșitul anului 1938, în plină criză a statului cehoslovac, aliat politic și militar al României în cadrul Micii Înțelegeri, ceea ce ne poate permite ipoteza că, cel puțin pentru această perioadă, baza alianțelor române în Europa Centrală Răsăriteană se deplasase de pe axa Belgrad-Praga spre Varșovia.

Rezolvarea cu succes a unei atât de puternice agitații în rândul polonezilor din România a survenit cu numai câteva luni înainte de o altă mare problemă nu numai pentru toți locuitorii României Mari ci și pentru întreaga Europă: prăbușirea statului polon și refugiații politici, militari și civili care au căutat salvare în statele neutre și aliate.

⁷ Arhiva M. A. E., Fond 71/1920-1944 România, vol. 385, f. 164, Adresa nr. 25272 S/20 aprilie 1937 a Serviciului de Informații din Direcțunea Poliției de Siguranță către ministrul de externe.

⁸ Ibidem, f. 141, Nota verbală nr. 417/6 februarie 1937 a Legației Poloniei către M. A. E. român.

⁹ Ibidem, f. 144, raport nr. 693/6 februarie 1937 de la Legația română din Varșovia pentru Victor Antonescu, ministru de externe; vezi și „Kurjer Polski w Rumunii", Cernăuți, an VI (VIII), nr. 243 (373), 6 martie 1938, p. 1 și nr. 267 (397), 30 octombrie 1938, p. 3-4.

¹⁰ Arhiva M. A. E., Fond 71/1920-1944 România, vol. 385, f. 151, interpelarea deputatului Al. Procopovici din 11 februarie 1937 cu privire la funcționarea profesorilor cehoslovaci la școlile poloneze din Bucovina.

¹¹ Ibidem, f. 217, adresa 257/5 noiembrie 1938 a Comisariatului General pentru Minorități către ministrul de externe.

Nici asupra numărului de refugiați poloni din toamna lui 1939 în România nu s-a ajuns la un consens. Sunt surse care avansează cifra de 100.000 persoane¹²; altele, din Occident, vorbesc de 69.500 refugiați din care 23.500 soldați și ofițeri (conform agenției Reuter și ziarului „Manchester Guardian”)¹³. Evidența Comisariatului General pentru Refugiați Polonezi (care a funcționat în cadrul Ministerului de Interne, între 26 septembrie 1939 – 1 ianuarie 1944) consemnă 49.547 persoane care primiseră azil până la data de 4 octombrie 1939 (dintre care 23.035 militari)¹⁴. Suntem absolut siguri, însă, că numărul real al refugiaților a fost mai mare decât cel al declarațiilor oficial; multe persoane au renunțat la statutul de azilant datorită perioadei scurte de sedere în România. Este de avut în vedere, totodată, faptul că au trecut granița română și refugiați provenind din teritoriile poloneze ocupate de U.R.S.S. după 17 septembrie 1939.

Despre o propusă concordanță între acțiunea de ajutorare din partea autorităților și cea venită din partea populației românești în general și a minorității polone în special nu poate fi vorba. Dacă a existat o similitudine aceasta a fost consemnată fie în urma unor situații extreme (de exemplu, la Botoșani, în 25 septembrie 1939, în câteva ore cetățenii au pus la dispoziție 300 de camere pentru aproximativ 2000 de refugiați amenințați să rămână sub cerul liber)¹⁵ fie la cererea autorităților locale. Nu putem afirma, însă, că a existat o tergiversare a acțiunilor de ajutorare și cu atât mai mult nu poate fi vorba de un blocaj, chiar la nivelul opiniei publice; nu riscăm o remarcă exagerată dacă am atrage atenția că Gdańsk (Danzig), Varșovia sau Cracovia au însemnat pentru români ceva mai mult decât drama statului cehoslovac.

Au existat numeroase organizații și societăți neguvernamentale românești care s-au implicat în dificilul proces de acordare a ajutorului material și moral: ar fi de subliniat aici doar Societatea Română a Prietenilor Poloniei (cu filiale în București, Iași, Cluj¹⁶, Cernăuți), asociația „Fraternitatea” din Suceava și societatea „Amicii Poloniei” din Iași (creată în 1926)¹⁷.

O grupare etnică de mai redusă întindere numerică, așa cum era cea polonă din România, a fost considerată până în 1939 doar o punte de colaborare spirituală între Varșovia și București. Față cu situația extraordinar de dificilă din toamna anului 1939, liderii ei s-au angajat efectiv în misiunea de integrare și colaborare a miiilor de conaționali sosiți în grabă în și cu societatea

¹² A. Karečchi, L. Eșanu, *Demnitari polonezi refugiați în România la începutul celui de-al doilea război mondial*, extras din „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, XII, Iași, 1975, p. 1.

¹³ Idem, *Poporul român în sprijinul refugiaților polonezi în anii celui de-al doilea război mondial*, extras din „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, VII, Iași, 1970, p. 4.

¹⁴ Aurel Loghin, Dumitru Tuțu, *Sprijinul acordat de România refugiaților polonezi în anii celui de-al doilea război mondial*, în „Analele Institutului de Studii Istorice și Social Politice” an XIV, nr. 4, 1968, p. 40; la simpozionul organizat în noiembrie 1994 la Craiova prof. dr. Tadeusz Dubicki, Universitatea din Łódź, avansa cifra de 50000 refugiați, conform rezultatelor noilor investigații făcute de partea polonă. Vezi, ulterior, Tadeusz Dubicki, *Polscy uchodźcy w Rumunii, 1939-1945*, Gryf, Warszawa, 1995.

¹⁵ A. Karečchi, L. Eșanu, *Poporul român*, p. 4.

¹⁶ Ion Petrică, *Literatura polonă în România în timpul celui de-al doilea război mondial*, în „Relații culturale româno-polone”, Universitatea din București, 1982, p. 218.

¹⁷ A. Karečchi, L. Eșanu, *Poporul român*, p. 6.

majoritară și polonezii din Bucovina și din țară. Cu ajutorul reprezentanților minorității de la București a putut lua ființă, pe strada Roma 38, Comitetul Central Polonez pentru Ajutorarea Refugiaților (Centralny Polski Komitet Pomocy Uchodźców); totodată, soluția unei apropiere între toți polonezii din România era dorită și de refugiați: din inițiativa omului politic Tomasz Arciszewski (viitor premier al guvernului în exil de la Londra) s-a creat, în ianuarie 1940, Cercul polonez de conciliere (Polskie Koło Porozumienia w Rumunii)¹⁸ care avea scopul de a realiza strângerea relațiilor dintre polonezii stabiliți mai de mult în țară și cei proaspăt refugiați.

O implicare remarcabilă a minorității a avut loc în domeniul învățământului în limba polonă. Uniunea poloneză a școlilor – organizație care a coordonat rețeaua de școli în perioada interbelică și aflată sub conducerea prelatului Andrzej Lukasiewicz – s-a ocupat de crearea, repartizarea și desfășurarea școlilor polone precum și a personalului aferent. Fie de la instituțiile din Bucovina, fie din cadre didactice refugiate a fost alcătuit un corp profesoral pentru 32 de școli polone cu 3126 elevi¹⁹. Astfel de școli și licee au funcționat în zone cu minoritate polonă inexistentă sau foarte redusă: București, Ploiești, Turnu Severin, Brăila, Pitești, Slatina, Govora, Călărași, Caracal, Ocnele Mari; cele mai mari erau liceele din București (70 elevi), Turnu Severin (80 elevi) și Ploiești (120 elevi) la care se adăugau și 103 studenți care își continuau studiile la Universitatea din București²⁰.

Referitor la mediul studențesc, o martoră la evenimente, care a petrecut mai bine de șapte ani în țara noastră – e vorba de Danuta Bienkowska – povestește că nu a întâmpinat dificultăți deși între România și Polonia nu exista o înțelegere pentru echivalarea diplomelor universitare. Mai mult, ea întărește o convingere aproape generală și anume aceea a cordialității relațiilor dintre români și refugiați: „dintr-odată – își amintește autoarea, ilustru traducător din limba română – am avut o mulțime de prieteni care vroiau să mă învețe limba română, existau gesturi foarte frumoase, de exemplu unul din băieți îmi aducea în fiecare zi un buchetel de flori, ca să le învăț numele”²¹.

Presa minorității polone din România a fost pusă la dispoziția refugiaților. Din data de 19 octombrie 1939 principala publicație, „Kurier Polski”, devine cotidian și își mută redacția de la Cernăuți la București (pe strada Academiei 2), aflându-se sub conducerea senatorului Tytus Czerkawski și a lui Piotr Mizunka. Sute de anunțuri au fost publicate de persoane publice sau particulare, fie în scopul regăsirii familiilor fie pentru a se aduce la cunoștință evenimente din celealte comunități polone obligate la exil; publicația apărea, conform unei surse din arhivele românești, în 13.000 exemplare²² și era distribuită în alte câteva țări, inclusiv în Occident.

„Kurier Polski” a fost, în perioada 1939-1940, o adevărată punte de legătură între polonii din România și cei refugiați: cunoașterea celuilalt a devenit mai completă și mai benefică. Dintre

¹⁸ Ion Petrică, *op. cit.*, p. 218.

¹⁹ *Ibidem*, p. 219.

²⁰ Aurel Loghin, Dumitru Tuțu, *op. cit.*, p. 49-50; Jerzy Kamiński, *Amintiri din refugiu*, manuscris (în posesia autorului).

²¹ *Frumusețea, orgoliul și povara unicității*, o convorbire cu Danuta Bienkowska realizată de Gabriela Adameșteanu, în „22”, an I, nr. 33, 31 august 1990, p. 8-10. La sfârșitul anilor '40, autoritățile comuniste polone au refuzat recunoașterea diplomei de medic a doamnei Bienkowska, ea dedicându-se exclusiv scrierii și traducerii din limba română. (convorbire cu dl. dr. Kazimierz Jurczak, consul al Ambasadei polone la București).

²² Arhiva M. A. E., Fond 71/1920-1944 România, vol. 385, f. 250, Notă confidențială a ministrului Poloniei, Poninski, pentru ministrul român de externe, 30 mai 1940.

ilustrele semnături ale acestor ani am aminti doar două: Czesław Miłosz, laureat al Premiului Nobel în 1980 (conferința „Examensul de conștiința a literaturii Poloniei renăscute”, ținută la Universitatea din București și publicată în numărul din 10 decembrie 1939) și Kazimiera Iłłakowiczówna, poeta refugiată la Cluj timp de aproape opt ani (1939-1947). Celelalte publicații erau destinate exclusiv polonezilor refugiați: „Nowa Polska”, săptămânal catolic în 8 pagini, apărut între 1 decembrie 1939 – 16 iunie 1940, „Biuletyn Informacyjny Uchodzów Polskich w Rumunii” („Buletin Informativ al emigranților polonezi din România”), dactilografiat și multiplicat, zilnic (21 octombrie 1939 – 31 ianuarie 1940), săptămânal (20 februarie – 4 decembrie 1940), de 3 ori pe săptămână (4 decembrie 1940 – 12 februarie 1941) și „Wytrwamy” („Rezistăm”) editat de Uniunea cercetășiei polone²³; ele se adresau cu precădere acelora care doreau să părăsească România sau să afle nouătăți din țara ocupată.

Ajutorul venit din partea minorității polone nu putea fi acordat dacă, la rândul său, aceasta nu era sprijinită de autoritățile centrale. Relațiile speciale dintre majoritate și poloni s-au concretizat printr-o încredere și colaborare reciprocă benefică și aproape totală. O expresie a acestei stări de fapt este aceea că, în 1939–1940, minoritatea din Bucovina și din celelalte regiuni deținea peste 50 de societăți culturale și peste 30 de școli primare²⁴ de stat (exclusiv cele ale refugiaților), drepturi publice pentru liceul polon din Cernăuți și dreptul de a organiza întruniri ale asociațiilor sale din principalele orașe ale Bucovinei și Basarabiei (Bălți, Chișinău, Cernăuți, Storojinești, Rădăuți, Câmpulung, Suceava)²⁵. Mare parte a acestor societăți funcționa fără întrerupere de la înființare, la mijlocul secolului al XIX-lea, cele mai reprezentative fiind Societatea polonă de lectură din Cernăuți (înființată la 1869 și în rândul căreia activau două personalități ale minorității, prelatul Andrzej Lukasiewicz și senatorul Tytus Czerkawski) și societatea Ogniska din Cernăuți (de la 1876).

Tot în demonstrarea afirmației noastre vine și argumentul că, dorindu-se recunoașterea loialității micului grup etnic polon pentru România Mare, guvernul și Regele Carol al II-lea au acceptat numirea lui Tytus Czerkawski drept senator deși acesta nu obținuse la alegerile din 1939, în circumscripția Suceava, unde a candidat, decât ceva mai mult de 19000 voturi²⁶. La puțin după numire, din toamna lui 1939, acesta a rămas singurul parlamentar activ polonez din Europa și, în această calitate, a fost un permanent mediator între minoritatea sa, reprezentanții refugiaților și ai autorităților române.

Dacă în ceea ce privește regimul demnităților refugiați în România se poate discuta între termenii *azil politic* și *internare*, referitor la situația militariilor și civilor autoritățile de la București, sprijinite și de cercurile grupării etnice polone, au dat dovedă de flexibilitate,

²³ Ion Petrică, *op. cit.*, p. 219.

²⁴ „Kurier Polski”, București, an X, nr. 526, 12 martie 1940, p. 3; dintr-un discurs rostit de Tytus Czerkawski în Senatul României.

²⁵ Arhiva M. A. E., Fond 71/1920-1944 România, vol. 385, f. 242 și respectiv 247, Aide Mémoire al Ambasadei Poloniei la București prezentat de senatorul Czerkawski și inspectorul școlilor poloneze din România, Sanicki, lui Silviu Dragomir, ministrul minorităților, martie 1940 și Răspunsul Ministrului pentru Minorități la Aide Mémoire-ul din martie 1940 pentru Ministerul de Externe, nr. 755 din 3 aprilie 1940, comunicat și ministrului Poloniei la București în 10 aprilie 1940.

²⁶ Ibidem, f. 242, notă confidențială din 2 iunie 1939; vezi și declarațiile senatorului Czerkawski din „Kurier Polski w Rumunii”, Cernăuți, an VII (IX), nr. 286 (416), 9 iulie 1939, p. 5.

neagreând până la sfârșitul lui 1940 nici una din sugestiile venite de la Berlin. Locuințele, bibliotecile, bisericile, personalul didactic și religios, relațiile culturale, economice și politice pe care polonezii din România le-au pus la dispoziția conaționalilor lor emigrați au fost la fel de valoroase și de bine venite ca și cele ale autorităților române. Dorim să atragem atenția că, din vara anului 1940, polonii din Bucovina au fost și ei obligați la opriunea dureroasă a refugiuului în urma ocupării provinciei de către sovietici.

Nu numai elita politică dar mai ales opinia publică a dat un sprijin fără precedent în istoria mai recentă a românilor; poate nici un vecin nu s-a bucurat de mai multă simpatie și de un mai mare sprijin decât polonezii sosiți în 1939. Un gazetar polon, refugiat și el, conchidea într-un articol din „Kurier Polski”, după ce relata drama unei națiuni întregi: „copleșiti de îngrozitoarea nenorocire a întregului popor, condamnați la soarta grea a pribegiei, am înțeles de la început că ne aflăm pe pământul unor prieteni, că inimile românilor bat în ritmul prieteniei sincere pentru toți polonezii, că ei trăiesc nefericirea noastră”²⁷.

²⁷ Ion Petrică, *op. cit.*, p. 218, traducere a unui articol din „Kurier Polski” din 19 octombrie 1939.

DE LA IDEEA RĂZBOIULUI PREVENTIV LA TRATATUL
DE NEAGRESIUNE.
ASPECTE ALE RELAȚIILOR POLONO-GERMANE LA ÎNCEPUTUL
ANILOR '30

ADRIAN GRECU

Relațiile polono-germane au fost aproape totdeauna influențate de amintirea trecutului: de la amenințarea teutonilor din vremea Jagillonilor la împărțirea Poloniei. De aceea, imediat după reapariția sa în 1918, statul polonez a căutat să se pună la adăpost față de o eventuală amenințare germană.

Relațiile bune cu Franța, cu care avea în 1921 un tratat de alianță, și slăbiciunile Germaniei, manifestate imediat după primul război mondial, au făcut ca Polonia să se simtă, relativ, în siguranță în ceea ce privea Germania. De altfel, în perioada 1918-1925 nici Germania nu a dus o politică externă care să ridice probleme deosebite Poloniei între cele două state existând chiar puternice legături economice în condițiile în care 50% din exportul Poloniei lăua calea Germaniei¹.

În perioada imediat următoare, însă, relațiile polono-germane au început să se deterioreze, Germania declanșând un război vamal cu scopul de a sufoca economic Polonia pentru a o sila să facă concesii minorității germane și a accepta rectificarea granițelor².

Acest fapt, și Pactul de la Locarno, au făcut ca Polonia să se simtă din nou amenințată de Germania și chiar părăsită de aliați, ceea ce îi va influența în viitor politica externă.

Un prim semnal în această direcție va fi înlocuirea, în mai 1926, a ministrului de externe Aleksander Skrzyński, susținător al Pactului de la Locarno, pe care Pilsudski îl numea „clovnul de la Locarno”³, cu August Zaleski.

Una din direcțiile în care va acționa noul ministru de externe a avut drept scop asigurarea unui statut de mare putere europeană Poloniei ce dorea să ducă o politică independentă, solicitând un loc permanent în Consiliul Societății Națiunilor. Această schimbare își are o explicație în politica Franței pe care un apropiat al lui Pilsudski o consideră acționând ca „un moralist politic care întrebunează timpul pentru a ne convinge că Polonia nu are dreptul de a face nimic”⁴.

Suntem de părere că nu atât tendința Franței de a direcționa politica externă a Poloniei a nemulțumit Varșovia, cât mai ales politica dusă de Briand de apropiere de Germania, Polonia temându-se ca aceasta să nu se facă în detrimentul său. Astfel, într-o cuvântare ținuta la

¹ Arhiva Ministerului de Externe (în continuare Arh. M.A.E.), Fond 71/Germania, vol. 69, f. 28.

² Ibidem, f. 29 (Planul nu a reușit, Polonia găsind noi debușee economice).

³ Idem, Fond 71/Polonia, vol. 1, f. 297.

⁴ Ibidem, f. 298.

Începutul anului 1930, August Zaleski spunea referitor la aceasta: „În intersul păcii trebuie neapărat să se normalizeze relațiile dintre Germania și Franța. Dar, după cum o colaborare polono-germană nu se poate stabili fără a da deplină satisfacție intereselor franceze, tot așa o apropiere franco-germană nu se poate realiza în detrimentul intereselor poloneze”⁵. Acest lucru a determinat o oarecare rezervă față de Franța, chiar dacă nu totdeauna foarte vizibilă, atitudine ce a caracterizat o parte a mandatului lui Zaleski și mai ales mandatul lui Beck, despre care se și spunea că în particular urăște Franța⁶. Totodată, Polonia va dori o îmbunătățire a relațiilor cu marii săi vecini: U.R.S.S., cu care a și semnat un tratat de neagresiune în 1932 și Germania. Normalizarea relațiilor cu Germania se va dovedi însă greu de realizat în condițiile în care tot mai multe cercuri economice și politice germane ridicau problema Dantzigului și a Coridorului. Astfel, într-un interviu republicat de ziarul „Le Temps” la 21 aprilie 1929, Hjalmar Schacht era de părere că „nu va fi posibilă o reconstrucție a Europei atât timp cât acest tratat de pace [cel de la Versailles – n.n.], care e de fapt un tratat de război, va fi menținut; atât timp cât polonezii nu ne vor reda Coridorul și Silezia Superioară”⁷. Aceeași idee va fi reluată de nenumărate ori de o mulțime de personalități germane, inclusiv membri ai guvernului german⁸. Dincolo de acest tip de declarații care demonstrau că Germania nu renunțase la revizuirea granițelor, și care se vor înmulți în vara și toamna anului 1932, mai grav era pentru Polonia faptul că ideea revizuirii tratatelor începea să fie întâlnită în tot mai multe cercuri politice apusene, timid chiar în unele cercuri franceze⁹. Astfel, delegatul Olandei la Societatea Națiunilor, Limburg, va susține un plan care avea la bază ideea ca Polonia să beneficieze în schimbul Coridorului de o altă ieșire la mare¹⁰. Această idee va fiabil încurajată de diplomația germană, aşa cum reiese și dintr-o convorbire avută la începutul anului 1933 de un colaborator al ambasadei Franței de la Berlin cu un înalt funcționar din ministerul de externe german, care considera că se poate ajunge la o înțelegere polono-germană pe următoarele baze: 1) Germania nu va revendica regiunea Poznań și va acorda garanții Poloniei; 2) Dantzigul va reveni Germaniei; 3) Gdynia va rămâne Poloniei cu statut de porto-franco; 4) Garanții și aranjamente de ordin tehnic, ca cele care permit Cehoslovaciei transportul mărfurilor sale spre Hamburg, ar asigura Poloniei ieșirea la Marea Baltică și Dantzing¹¹.

Această ofensivă revizionistă dusă de Germania este explicabilă atât prin faptul că prin ea se încerca distragerea atenției de la problemele interne, cât și prin faptul că se spera ca această acțiune să ducă la unele concesii din partea Poloniei.

Pentru a avea mai multe șanse de reușită, Germania va intensifica războiul vamal sporind taxele vamale la produsele agricole, ceea ce a atras protestul guvernului polonez la 14 aprilie 1930¹². În același timp, a crescut numărul incidentelor polono-germane, din care s-ar putea aminti: incidentul de la Neuhausen¹³, incidentul aviatic de la Oppeln¹⁴, incidentele de la Dantzig

⁵ Idem, vol. 42, f. 1-2.

⁶ Ibidem, f. 289.

⁷ Idem, Fond 71/Germania, vol. 1, f. 82.

⁸ Ibidem, f. 89.

⁹ *Documents Diplomatiques Français* (în continuare *D.D.F.*), Ire série, tome II, Imprimerie Nationale, Paris, 1966, p. 595.

¹⁰ Arh. M.A.E., Fond 71/Germania, vol. 1, f. 154.

¹¹ *D.D.F.*, I-re série, tome II, p. 379.

¹² Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 18.

¹³ Ibidem, f. 22.

¹⁴ Ibidem, f. 50.

ce au dus la intervenția poliției. Toate acestea au marcat o încordare a relațiilor polono-germane, care se va accentua continuu în intervalul 1930–1932.

În aceste condiții, spre sfârșitul anului 1932 sub influența unor cercuri militare și a lui Pilsudski¹⁵, adeptul unei politici de forță, la Varșovia și-a făcut simțită prezența tot mai mult ideea războiului preventiv contra Germaniei. Relativ la acest subiect, după o serie de contacte cu persoane ce aveau legături cu sfera puterii din Polonia, reprezentantul României la Berlin, N. Petrescu-Comnen, informa Bucureștiul că „aici se vede ca inevitabil un război cu Germania, de aceea ar fi indicat un război preventiv pentru a profita de superioritate decât a așteptă înarmarea Germaniei”¹⁶; pentru a adăuga că Polonia căuta să obțină sprijinul Franței și neutralitatea U.R.S.S. Reacția Franței, care înțelegea rațiunea unei astfel de acțiuni, nu a fost pe măsura așteptărilor poloneze, Franța nefiind pregătită pentru așa ceva și prea legată de Anglia care era categoric împotriva unei astfel de acțiuni. De altfel, după retragerea misiunii militare franceze din Polonia, în toamna lui 1932 Polonia a fost din nou dezamăgită de Franța negăsind la Paris înțelegerea necesară acordării unui sprijin financiar, în pofida insistențelor directorului Băncii franco-polone pentru acordarea unor credite în valoare de 100 milioane de franci¹⁷.

Cu toate aceste semnale negative, Polonia va persevera în a susține ideea războiului preventiv sperând într-o schimbare a atitudinii Franței. În ceea ce privește U.R.S.S., venirea lui Hitler la putere a determinat-o să se decidă; reprezentantul guvernului sovietic la Varșovia, Antonov Ovseenko, declarând de mai multe ori că în caz de conflict ea va rămâne neutră, neridicând probleme Poloniei¹⁸.

În prima parte a anului 1933 relațiile polono-germane au continuat să se înrăutățească; venirea lui Hitler la putere fiind interpretată ca o sporire a amenințării la adresa Poloniei, unde la începutul lunii februarie populația se aștepta la declanșarea unor evenimente deosebite, grănicerii, poliția și vama erau alertate iar unele zidări, cum ar fi „Kurjer Warszawski” lansau ideea că generalul Blomberg ar fi semnat în secret mobilizarea contra Poloniei¹⁹. În paralel, a crescut numărul incidentelor în zona de frontieră și al manifestărilor antigermane, care au culminat în aprilie 1933 cu atacarea consulatului german de la Łódź²⁰ și a sediului legației germane de la Berlin²¹. Înrăutățirea relațiilor polono-germane și amenințarea războiului au făcut ca în acea perioadă tot mai multe state să fie interesate de problema Dantzigului. Astfel, la 8 aprilie 1933, Norman Davis, diplomat american, a avut o întâlnire cu Hitler în care ultimul a încercat să-și convingă interlocutorul de justea revendicărilor germane, calificând existența Coridorului ca stupidă și criminală²². În pofida eforturilor lui Hitler, S.U.A. se vor pronunța împotriva revizuirii granițelor, președintele Roosevelt subliniind că rezolvarea problemei prin găsirea unor multiple cai de comunicație între Germania și Prusia Orientală, fără modificarea frontierelor, ar avea multiple avantaje²³. Dacă S.U.A. se pronunțau contra revizuirii granițelor,

¹⁵ Vezi Carol II, *În zodia Satanei. Reflexiuni asupra politiciei internaționale*, București, Edit. Universitară, 1994, p. 44.

¹⁶ Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 99. Telegrama nr. 4206/14 nov. 1932.

¹⁷ D.D.F., I-ere série, tome II, p. 96.

¹⁸ Ibidem, p. 141.

¹⁹ Ibidem, p. 586.

²⁰ Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 102 și Fond 71/Germania, vol. 69, f. 15.

²¹ D.D.F., I-ere série, tome III, Paris, 1967, p. 214.

²² Arh. M.A.E., Fond 71/Germania, vol. 69, f. 17.

²³ D.D.F., I-ere série, tome III, p. 246.

nu a elă îl lucru se poate spune despre Italia, Mussolini considerând la 2 martie 1933, cu ocazia unei întâlniri cu ambasadorul Franței la Roma, Jouvenel, că deși revizuirea frontierelor pentru rezolvarea problemei Coridorului este o soluție complicată, ea trebuie avută în vedere fiind de ales între război și o soluție complicată²⁴. De altfel, Italia era unul din statele revizioniste, ea susținând însă atunci mai mult Ungaria decât Germania. Conștientă de aceste realități, Polonia a căutat în acea perioadă să câștige simpatiile guvernului italian pentru a avea o anumită libertate de mișcare atât vis-à-vis de Germania cât și de Franță; la rândul său, Italia a încurajat simpatiile promaghiare ale Poloniei pentru a menține Polonia în afara Micii Întelegeri și a slăbi influența Franței în est²⁵.

În acest context, în care în Germania, și nu numai, revizuirea frontierelor era socotită ca ceva necesar, Polonia va vehicula în continuare ideea războiului preventiv. În acest sens, într-o întâlnire avută cu Laroche, ambasadorul francez la Varșovia, Beck se arăta destul de clar fiind de părere că „este preferabil ca situația incertă în care ne găsim, să fie clarificată; este mai bine să fie clarificată acum și nu peste 2-3 ani de consolidare a regimului hitlerist”²⁶. În aceste condiții, când în tot mai multe cancelarii diplomatice europene războiul părea iminent²⁷, în Germania, deși majoritatea șefilor militari considerau că Polonia nu se va lansa într-o aventură războinică²⁸, ideea războiului preventiv stârnea îngrijorare, îngrijorare manifestată și de Goering într-o întâlnire cu ambasadorul francez, François-Ronceret, la sfârșitul lui aprilie 1933²⁹. Germania a căutat să supraliciteze pericolul războiului pentru a justifica necesitatea reînarmării în condițiile în care la Geneva avea loc Conferința privind dezarmarea. Înținând cont de faptul că în aprilie 1933 se părea că războiul bate la ușă, existând multe opinii care considerau că la primul incident mai serios provocat de Germania, Polonia va declanșa războiul³⁰, se pune totuși întrebarea dacă Germania și Polonia erau pregătite pentru acest război. Credem că singurul răspuns posibil este nu. Germania se confrunta cu grave probleme interne, iar regimul hitlerist nu era consolidat pentru a insista peste măsură în problema Coridorului, riscând un război în condițiile în care „la ora actuală nici un guvern polonez nu va fi în măsură să facă concesii teritoriale, nici chiar Pilsudski nu poate face asta fără să primească un glonte în cap”³¹ după cum spunea chiar reprezentantul Germaniei la Varșovia. Polonia, la rândul său, nu se putea aventura într-un război contra Germaniei fără a avea cel puțin sprijinul Franței, nefiind foarte sigură nici de poziția U.R.S.S., în ciuda declaratiilor liniștitioare ale lui Ovseenko. De altfel, dacă în prima fază Polonia a dorit cu adevărat acest război, ulterior, văzând că nu găsește sprijinul scontat, a perseverat în a suține ideea războiului preventiv și a făcut totul pentru a răspândi zvonul iminenței sale în scopul de a obține concesii din partea Germaniei, cu atât mai mult cu cât se vorbea de un pact al celor patru, care ar fi pus Polonia într-o postură nedorită.

Credem că faptul că nici una, nici alta nu erau pregătite pentru acest război a făcut ca atunci când mulți așteptau declanșarea războiului să aibă loc întâlnirile Von Moltke-Beck și Hitler-Wysocki (2 mai 1933) care au dus la dezamorsarea situației. Întâlnirea de la 2 mai a constituit prin

²⁴ *Idem*, tome II, p. 731.

²⁵ *Ibidem*, p. 762-764.

²⁶ *Idem*, tome III, p. 153.

²⁷ Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, F. 106-107.

²⁸ *D.D.F.*, I-ere série, tome, ii, p. 821.

²⁹ *Idem*, tome, III, p. 377.

³⁰ Arh. M.A.E., Fond 71/Germania, vol. 69, f. 16; Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 106 și *D.D.F.*, I-ere série, tome II, p. 823.

³¹ *D.D.F.*, I-ere série, tome III, p. 145.

urmările sale, un adevărat moment de cotitură în relațiile polono-germane și la începutul anilor '30. Pentru Polonia era arătat ca un acord cu Germania să fie posibil, ceea ce venea în întâmpinarea cerințelor lui Beck de a duce o politică de echilibru între U.R.S.S. și Germania și de independență față de Franța, cu atât mai mult că exista părerea că alianța cu Franța asigură securitate doar în caz de război, pe când în condiții normale nu are valoare practică³². Pentru Germania, întâlnirea a arătat că Polonia era favorabilă unei apropiere față de Berlin dacă acesta renunță la pretențiile sale, ceea ce trebuia exploatat pentru a elimina influența franceză, a produce disensiuni între Moscova și Varșovia și a produce fisuri în sistemul de securitate est-european.

Schimbarea operată de Hitler la 2 mai, în sensul renunțării pentru moment la forță, era întărîtă de discursul său pacifist rostit la 17 mai 1933 în fața Reichstagului. Acest discurs trebuie văzut ca o reacție la semnalele negative venite din exterior față de politica sa: vizita cancelarului austriac la Roma, eșecul vizitei lui Alfred Rosenberg la Londra, discursul lordului Hailsham în Camera Comunelor, tonul presei engleze, franceze și americane. Referitor la acest discurs, în numărul său din 22 mai 1933, „The Sunday Times” nota cu satisfacție: „o dată în plus s-a putut constata că de fiecare dată când Anglia și Franța se pun de acord, Germania devine rezonabilă”³³.

În est, în schimb, întâlnirea Hitler-Wysocki și semnalele unei apropiere polono-germane au trezit îngrijorare, Cehoslovacia fiind destul de suspicioasă în ceea ce privea prețul cu care se plătea această apropiere³⁴. La rândul ei, U.R.S.S. se temea că această apropiere să nu se facă pe seama Ucrainei șiindu-se interesul unor cercuri poloneze, în frunte cu Pilsudski, față de această regiune, deși mulți oameni politici polonezi considerau o alipire a Ucrainei ca generatoare de grave complicații interne și externe. Germania va întreține zvonul referitor la Ucraina, iar Hitler va susține ideea unui stat tampon ucrainian în fața pericolului bolșevic chiar în fața ambasadorului francez François-Poncet, în noiembrie 1933³⁵.

În lunile ce au urmat întâlnirii de la 2 mai 1933, în pofta unor incidente în zona Dantzig, relațiile polono-germane au continuat să se îmbunătățească. Toamna anului 1933 a adus noi clarificări în privința raporturilor între Polonia și Germania, Beck exprimându-și în octombrie 1933, într-o discuție cu V. Cădere speranța că se ajunge la o destindere reală în relațiile cu Germania³⁶. În acest context, după primirea de către Hitler a noului ambasador polonez – Lipski, la 15 noiembrie 1933 a fost dată publicitatea o declarație comună polono-germană privind nerecurgerea la forță. Acest document demonstra că se făcuseră pași importanți în direcția unei apropiere polono-germane, deși mulți oameni politici polonezi rămâneau retinenți față de intențiile Germaniei; Skirmunt, consilier la Legația poloneză din Londra, confesându-se lui Roger Cambon, ambasadorul Franței, arăta că nu-și face iluzii în ceea ce privește amabilitățile Germaniei³⁷. Din această cauză diplomația poloneză a căutat să încurajeze reven-dicările germane față de Austria căutând să abată atenția Germaniei de la problema Coridorului la aceea a Anschlussului, ceea ce a nemulțumit statele din Europa Centrală și Franța; ambasadorul francez la Varșovia deplânghea, într-o telegramă trimisă Parisului la 1 septembrie 1933, atitudinea de detașare a Poloniei față de problema Anschlussului³⁸. Revenind la declarația de la

³² *Idem*, tome IV, Paris, 1968, p. 153.

³³ Arh. M.A.E., Fond 71/Germania, vol. 1, f. 189.

³⁴ *D.D.F.*, I-ere série, tome III, p. 614.

³⁵ Arh. M.A.E., Fond 71/Franța, vol. 59, f. 79.

³⁶ *Idem*, Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 123.

³⁷ *D.D.F.*, I-ere série, tome IV, p. 233.

³⁸ *Ibidem*, p. 281.

15 noiembrie, trebuie spus că ea a nemulțumit Cehoslovacia, U.R.S.S., pentru motivele arătate mai sus, și Franța care spera totuși ca o eventuală apropiere polonă-germană să nu-i lezeze interesele, Polonia urmând să-și respecte angajamentele anterioare, aşa cum de altfel și promisese Beck în întâlnirea avută cu ambasadorul Franței la începutul lui noiembrie 1933³⁹. Deși Fr. Sieburg, autorul lucrării *Dumnezeu este german* consideră această declarație ca reprezentând intenția Reichului de a avea convorbiri directe cu Franța⁴⁰, N. Petrescu-Comnen consideră, pe bună dreptate, că ea urmărește disocierea Italiei, Angliei și Poloniei de Franța⁴¹. Încercând să provoace dezbinare în sânul aliaților est-europeni ai Franței, Germania va lansa în toamna lui 1933 zvonul că era gata să încheie tratate de neagresiune cu aceste state și chiar va întreprinde o serie de sondaje în acest sens pe lângă guvernul de la Praga și cel de la Belgrad. Referitor la sondajul făcut pe lângă guvernul iugoslav de către Rosenberg, presa austriacă vehicula ideea că Germania ar fi propus Iugoslaviei părăsirea alianțelor din care făcea parte în schimbul Carintiei de sud⁴².

La 26 ianuarie 1934, ca o continuare a contactelor anterioare și a declarației de la 15 noiembrie 1933, era semnat tratatul de neagresiune polono-german cu o valabilitate de 10 ani. Acest tratat pe care presa oficială poloneză l-a prezentat ca o mare victorie, deși opinia generală era de cărere că Germania era mai câștigată⁴³, a fost primit cu satisfacție de cercurile politice maghiare, care vedea în el o slabire a Franței și o îndepărțare a Poloniei de Mica Înțelegere⁴⁴, și cu ostilitate de Italia. În acest sens, ambasadorul Italiei la Londra, Dino Grandi, socotea că prin acest tratat Hitler se poate concentra asupra Austriei fără a abandona problema Coridorului care va fi ridicată cu prima ocazie favorabilă⁴⁵. Franța, deși fusese informată la începutul lui ianuarie 1934 despre negocierile cu Germania⁴⁶, a primit cu surprindere și nemulțumire vesteau semnării tratatului care însemna o victorie a Germaniei în încercarea de a scoate Polonia de sub influența sa și de a lovi sistemul de securitate est-european. De aceea, trecând la contraofensivă, Franța a încercat să pună pe picioare Pactul Oriental dar vizita lui Barthou în Polonia din primăvara lui 1934 a fost un eșec în ceea ce privește obținerea sprijinului Poloniei față de această inițiativă, scoțând în evidență răcirea relațiilor polono-franceze. Acest fapt a făcut ca Franța să acorde o atenție tot mai mare U.R.S.S. în încercarea sa de a făuri un sistem de securitate valabil. În ceea ce privește Polonia, tratatul i-a adus o oarecare siguranță vis-à-vis de Germania, ceea ce i-a permis o relativă libertate de mișcare, și încetarea războiului vamal. Acest lucru s-a realizat prin ratificarea convenției aeriene, la 31 ianuarie 1934, și prin semnarea convenției economice, la 7 martie 1934, și a unei înțelegeri agricole, la 14 mai 1934; pentru că la 11 octombrie 1934 von Moltke și contele Szembeck să semneze o convenție privind acordarea clauzei naționii celei mai favorizate⁴⁷.

Referitor la urmările pe termen lung nu mai trebuie să insistăm, majoritatea specialiștilor considerând că acest tratat și politica de basculă dusă de Beck au contribuit, în bună măsură, la tragedia poloneză din 1939.

³⁹ *Ibidem*, p. 680.

⁴⁰ *Idem*, tome V, Paris, 1970, p. 44.

⁴¹ Arh. M.A.E., Fond 71/Franța, vol. 59, f. 80.

⁴² *Idem*, Fond 71/Germania, vol. 1, f. 334.

⁴³ *D.D.F.*, I-ere série, tome V, p. 641.

⁴⁴ Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 204.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 195.

⁴⁶ *D.D.F.*, I-ere série, tome V, p. 643.

⁴⁷ Arh. M.A.E., Fond 71/Polonia, vol. 42, f. 307.

OPINII

Istoria montată *ad libitum* – cazul H. Botev (Constantin Velichi, *Hristo Botev în România*, în „Analele Brăilei”, Serie nouă, an II, nr. 2, 1996, 172 p.)

Înțelesul și echivalența cuvântului a monta este al unei operații de asamblare, împreunare, înscenare și/sau regizare. Iar expresia latinească *ad libitum* se traduce în limba română astfel: „pe alese”, „după plac” și de regulă este utilizată pentru domeniul muzicii sau săhului.

Am constatat însă, că într-o lungă perioadă de timp, până la revoluțiile anticomuniste din 1989 – din Europa Centrală și de Est – acești doi termeni au fost întrebuițați și în istorie, de pe urma lor trăgând folose doctrine și doctrinarii comunismului.

Așa s-a întâmplat în cazul de față, cu personalitatea eroului național bulgar Hristo Botev.

Hristo Botev este un simbol și un personaj cardinal al literaturii și istoriei Bulgariei. Creația lui literar-gazetărească a înflăcărat și susținut mintile și sufletele luptătorilor pentru libertate națională. Poeziile sale puse pe note le-au ridicat acestora moralul, în condițiile răscoalelor antiotomane din Balcani din 1875 și 1876.

Temele publicisticii sale din gazete – unele înfințate chiar de el – au dezbatut problemele arzătoare ale mișcării naționale bulgare: criza orientală și poziția marilor puteri față de procesul eliberării de sub dominația străină a popoarelor din Sud-Estul Europei, autonomia bisericii bulgare, combaterea turcofililor și a ciorbagiilor ce întârziau desprinderea de Imperiul otoman, atitudinea diverselor grupări ale emigrației bulgare și – legat de acest subiect – ajutorul substanțial moral și material, inclusiv dreptul de azil, acordat de România refugiaților de la sud de Dunăre.

Viața însăși a poetului și revoluționarului Botev a fost închinată luptei de eliberare a patriei sale, până la sacrificiul suprem, firul ei fiind brusc întrerupt, la nici 29 de ani, în urma angrenării și asumării tuturor riscurilor unui asemenea țel.

Spațiul în care a trăit și a gândit eroul bulgar – Bulgaria, Serbia, Rusia, România – a fost terenul de desfășurare al unor mari evenimente istorice, cu repercurșiuni până în prima jumătate a secolului XX.

Personalitățile vremii de atunci s-au impregnat cu ideologile, mentalitățile respective: naționalismul (tinzând la crearea unor entități statale naționale independente), revoluționarismul-democrat, narodnicismul rus, socialismul incipient. De multe ori, emigranții și refugiații, aparținând acestor curente s-au cunoscut, și-au împărtășit ideile și și-au dat câte o mână de ajutor pentru trecerea clandestină a frontierei sau a găzduirii și chiar, în această atmosferă mirosind a praf de pușcă, pentru trecerea de materiale de propagandă „subversive” și de arme în vederea susținerii unor proiectate revoluții sau războaie.

A fost aşadar normal ca timpul, locul și mediul să-și fi pus amprenta și asupra lui Hristo Botev. Astfel că toate acestea la un loc s-au oglindit de altfel în publicistica și activitatea lui revoluționară. Si cu cât evenimentele istorice au fost de natură să schimbe echilibrul european, impactul a fost și mai puternic. Așa cum s-a întâmplat cu războiul franco-prusian din anii 1870–1871 și Comuna din Paris, o explozie a sentimentelor naționale umilite împletite cu ideile socialismului utopic.

Cazul lui H. Botev nu a fost singular. Toate gazetele europene, inclusiv cele din România, au făcut relatari pe larg, scriitorii și poeții au oglindit evenimentele în creațiile lor. Poetul român Mihai Eminescu a scris, cu geniul său cunoscut, poezia „Împărat și proletar”.

În acest context H. Botev și-a exprimat și el, cu susfletu-i de revoluționar și de boem – sentimentele de simpatie pentru acele întâmplări istorice. Poziția lui însă a fost speculată, până la prăbușirea regimurilor comuniste, de către cercurile comuniștilor bulgari, în interesul înfrumusețării cauzei și fațadei lor cu figura unui asemenea simbol național. În edițiile de lucrări privind viața și opera lui H. Botev au fost „montate” *ad libitum* pretinse scrieri ale acestuia, și anume: o telegramă de felicitare adresată Comunei din Paris și o poezie-manifest „Simbolul credinței Comunei bulgare”.

După căderea regimurilor totalitare, cercetătorul bulgar Ilia Todorov a redeschis și tranșat în 1991 chestiunea acestor falsuri, caracterizându-le drept „monstruoase răstălmăciri” și a scos din biografia lui Botev mitul de precursor al comuniștilor bulgari.

Profesorul Constantin Velichi, remarcat în România pentru faptul de a fi pus bazele unei valoroase tradiții de cercetare a istoriei Bulgariei în perioada renașterii ei naționale, ne pune acum la îndemână, prin convergență cu poziția lui I. Todorov, o nouă și valoroasă lucrare, scrisă din capul locului, pe principiul adevarării istorice: *Hristo Botev în România*.

De fapt, lucrarea domniei sale este scrisă cu mult înainte de anul apariției sale (1996). Din cauza îndoielilor pe care și le-a mărturisit în legătură cu falsurile arătate mai sus, profesorul fiind recunoscut pentru rigurozitatea metodei sale de cercetare științifică, cartea i-a fost înapoiată de la edituri, montura trebuind să rămână la locul pe care l-au ales plăsmuitorii săi.

Publicând-o acum în „Analele Brăilei”, profesorul Velichi ne recrează, prin precizia informațiilor și rigoarea metodei de investigare și comparare a documentelor, o personalitate istorică normală, conform cu propozițiile și coordonatele vieții și ideologiei sale, cu luminile și umbrele sale, arătând pe parcursul cărții minciunile și răstălmăcirile produse din cauza intereselor oculte comuniste.

Lucrarea are două părți: prima referindu-se la *Viața și activitatea revoluționară a lui Hristo Botev*, iar a doua parte la *Ideologia publicistică și poezile lui*.

Ea mai cuprinde 2 anexe extrem de folosoitoare ca instrumente de lucru. Una se referă la opera literar-gazetărească a lui H. Botev, iar cealaltă este o bibliografie cronologică a lucrărilor referitoare la viața și activitatea revoluționară a acestuia, apărute la noi în țară, începând cu P. Constantinescu-Iași în 1913 până în prezent.

Eroul național bulgar este prezentat în mod firesc, încă din copilăria și adolescența sa petrecute în mijlocul familiei sale în Bulgaria, în casa învățătorului Botio Petkov și a Ivancăi din orașelul Kalofer. Atât familia, cât mai apoi mediul emigrației în care a studiat și și-a petrecut tinerețea i-au influențat caracterul și ideile. Tatăl său, școlit și el în exterior – la Odesa – se evidențiasă ca unul din ctitorii și reformatorii învățământului și culturii naționale, de asemenea ca sprijinitor al luptei de eliberare antotomană.

Hristo a fost primul născut și de la început a fost înzestrat de la natură cu neprețuite daruri: frumusețe la chip, agerime la minte, reușind ca elev să se exprime într-o manieră personală și aleasă, deopotrivă în limba bulgară și rusă (deprinsă prin citirea cărților în original din biblioteca tatălui său). A fost trimis să studieze ca bursier la Odesa, apoi în România, unde a sosit în toamna anului 1867. Motivul real al trecerii frontierei românești, a fost mai mult acela al fugii de represiunile autorităților otomane din orașul natal, unde instigase ca învățător pe elevi contra dominației străine.

În România H. Botev a călătorit și a fost găzduit la București, Giurgiu, Brăila, Galați, Ismail, a trecut la un moment dat în Rusia, a revenit însă tot pe pământ românesc, care i-a oferit, cel mai mult din toate locurile, atât lui, cât și emigației bulgare în general, dar și altor popoare vecine, adăpost și refugiu pentru vremuri grele, dar și condiții prielnice pentru renașterea ființei naționale.

România era în acea epocă una din cele mai democratice țări din sud-estul Europei. În interior se realizează reforme în administrație, învățământ, agricultură. În exterior statutul ei de autonomie era lărgit pe fiecare zi, dezideratul suprem fiind cucerirea independenței.

În România Tânărul Botev a găsit numeroși compatrioți, unii chiar înstăriți material și care sprijineau bănește mișcarea națională. El s-a integrat repede în rândul lor, participând și la formarea unei „cete de haiduci” bulgari care să treacă Dunărea în patrie. A fost în acea formație, secretar al „voievodului” Jelio.

A fost cercetat apoi, de autoritățile române, somate de Turcia și Austro-Ungaria și chiar de Rusia, deși se prezenta ca fiind apărătoarea slavilor balcanici. Cercetarea a fost însă de formă și repede închisă. Profesorul Velichi redă, pentru a evidenția poziția României, celebrul discurs al lui I.C. Brățianu din Parlament „Noi suntem un stat mic, avem inima mai aproape de cap și nu ne putem compara cu statele mari, încât să putem spânzura și măcelări oameni. Niciodată noi n-am putut și nu vom putea să-i trădăm pe bulgarii din România...” (p. 37-38).

Hristo Botev a fost pe rând: învățător de limbă bulgară la Alexandria, Ismail și a figurat și pe lista unei proiectate școli bulgărești la București de către Societatea de binefacere a „bătrânilor” emigației bulgare, dar sprijinită și de români.

A stat la Galați și Brăila, a lucrat în tipografiile lui H.D. Panicikov și Liuben Karavelov (cu gazeta „Svoboda”), mai apoi și-a întemeiat propiile gazete, „Zname”, „Budilnik” și „Nova Bulgaria”, transformându-se repede într-o adevărată personalitate în domeniile gazetăriei și literaturii, cu foiletoane, poezii.

Prin talentul său oratoric și figura neobișnuit de impunătoare s-a remarcat și ca o personalitate a emigației revoluționare. În mai 1876 sub conducerea lui H. Botev s-a organizat trecerea clandestină a Dunării de către emigranții bulgari pe vasul Radetzky, pentru provocarea unei răscoale în Bulgaria. În această acțiune Botev a fost ucis de un glonț turcesc.

Datorită cercetării și comparării minuțioase, atentă a lucrărilor edite cu unele documente mai puțin cunoscute ni se relevă și mediul, relațiile lui H. Botev cu diversi revoluționari, cu diverse ideologii, ca socialistii ruși: Nikolai Meledin, pianista Sofia Rubinstein soră a unor cunoscuți compozitori și pianiști Anton și Nikolai Rubinstein, dr. Russel Sudzilovski, ca și acuzațiile ce i s-au adus poetului bulgar de către autoritățile române, în 1872, că ar nutri simpatie exagerată față de „comuniști” și că s-ar fi găsit la el acasă și un „catehism revoluționar”. În realitate el se pare că era la curent și citise materiale revoluționare, între care Manifestul Comunist al lui Marx tradus de Bakunin în limba rusă, după cum reiese și din mărturia unei gazde și fost patron de gazetă al lui Botev, Panicikov.

După alte date, relevante de profesorul Velichi, reiese că H. Botev a fost în relații apropiate cu o serie de intelectuali progresiști și socialisti români, unii cunoscuți la Școala de Medicină din București, unde a figurat un timp ca student, mergea des la unii politicieni români cu diverse probleme ale refugiaților bulgari și chiar la prim-ministrul de atunci Lascăr Catargiu pentru a-i aduce mulțumiri în acest sens.

Se vizita cu Zubcu Codreanu și Dobrogeanu Gherea.

Contactele și influențele sale au făcut apoi obiectul exagerărilor și fabricării de falsuri, mai sus citate, telegraama către Comuna din Paris și „Simbolul credinței Comunei bulgare”. Ele au fost, după cum arată C. Velichi, plăsmuite de una din gazdele sale din Galați, Veliko Popov.

Acela, care le-a introdus primul într-o lucrare tipărită a fost G. Bakalov la Sofia în 1934. Tot el în 1922 îl decretase pe Botev „precursorul comunismului, prevestitorul armatei roșii”. Istoriografia sovietică le-a preluat într-un volum despre Botev publicat la Kiev în 1940.

În perioada comunistă, toate edițiile despre Botev, deși semnate de prestigioși istorici ca Dimitrov și Burmov au preluat textele respective. Atunci când și-au exprimat unele îndoieri – întrucât existau diferențe între diverse copii – Todor Jivkov le-a impus la Congresul X al P.C.B. din aprilie 1979 ca mărturii și simboluri ale comunismului bulgar. „Simbolul credinței Comunei Bulgare” a fost considerat ca fiind „Manifestul Comunist” al bulgarilor, și o serie de expresii au fost îngroșate, după tipicul epocii. Spre exemplu: „cred într-o singură orânduire socială: orânduirea comunistă, care prin muncă frâtească, egalitate și libertate, va izbăvi toate popoarele de chinurile și suferințele, pe care le îndură de veacuri” (p. 51) și a.

Tranșant și onest, profesorul Velichi subliniază că cercetătorul bulgar a avut dreptate, când a scris că aceste texte au fost plăsmuite. Relevând la rândul său, că poetul bulgar nu îscălea în 1871 cu numele de Botev, ci Hristo Petkov sau cu pseudonimul Ciavdar. Abia din 1874 a semnat Botev. și chiar unul din contemporanii săi apropiați, dr. Russel s-a îndoit de acest lucru și le-a replicat în 1911 acestor doctrinari: „Orice om cu o rațiune sănătoasă, nu poate nici măcar să gândească la „Comună”, sau la social-democrație printre mijlocii ruși și încă mai puțini printre țărani bulgari. Ce aveți cu Hristo Botev? A murit și odată cu el și acea vreme și acele condiții subiective și obiective. Au murit și s-au dus în veșnicie” (p. 149).

Atât acțiunile cât și scrierile lui Botev desfășură aceste minciuni. El se socotea revoluționar, dar cu sarcina de a-și dezrobi patria și nu se gândeau la acțiuni, ce ar fi pus în pericol România, unde găsise refugiu. El afirmase că „orice bulgar, care a scăpat de iataganul turcului, și a găsit adăpost, într-o țară constituțională ca România, își caută de treabă și se silește să nu facă nici un rău, căci dacă ar fi urmărit și aici, s-ar pierde și ultima speranță de a-și elibera patria”.

Temele cele mai des întâlnite în gazetele și articolele sale au fost: problema orientală, situația poporului bulgar și a emigației, problema autonomiei bisericii bulgare, combaterea turcofililor, și chiar ideea independenței românilor. Într-un articol publicat la 22 decembrie 1874 în „Zname” el susținea că: „Turcia (...) să se retragă în Asia, Constantinopolul să rămână un oraș comercial liber, sub protecția marilor puteri (...). Micilor state sau celor deja independente, adică Serbiei, Greciei, României și Muntenegrului să li se dea câte o parte din teritoriile stăpânești de turci, lăsându-le să-și strângă la un loc părțile risipite ale naționalității lor (...). România să fie ridicată la rangul de regat și să fie ajutată să-și traseze granițele sale etnice (naționale) pe seama Austriei și în parte a Rusiei” (p. 146).

Este adevărat, recunoaște profesorul Velichi, că înănd seama de timpul în care a trăit Botev și avântul pe care îl luase atunci mișcarea de eliberare națională (era ajunul unui război adăugăm și noi), trăsăturile puternice sale personalități au ajuns la dimensiuni hiperbolice și creația sa a fost extrem de tensionată și marcată de puternice accente revoluționare.

„Adevărată rădăcină a răului este această orânduire anormală, care creează pe de o parte oameni peste măsură de bogați, iar pe de alta peste măsură de săraci. Zdrobiți această ierarhie din lume și veți vedea cum cauzele suferințelor noastre vor fi înălțurate” a scris la 30 mai 1875 în „Zname” (p. 143).

Pe de altă parte, arată C. Velichi și mișcarea socialistă se ancora pe atunci în procesul luptei naționale, așa cum a fost în cazul lui Svetozar Markovici în Serbia.

Ideile socialistilor utopici: Ch. Fourier, Saint Simon, Proudhon, Bakunin au apărut uneori în articolele lui Botev. Nu-i mai puțin adevărat, adăugăm noi, că și reprezentanți ai unor pături sociale elevate, cum a activat la români, au avut asemenea influențe și experiențe.

H. Botev, deși a scris uneori despre proletariat, nu-i înțelegea rolul istoric, cu atât mai mult cu cât în Balcani, în special în Bulgaria era slab simțit. El considera muncitorimea engleză un ulcer al societății.

Dar tot domnia sa desparte grâul de neghină, adevărul de minciună și recompune personalitatea lui H. Botev, în statura sa reală de democrat – revoluționar, atașat luptei de eliberare națională, pentru care și-a dat și viață; Botev a preluat accente socialist-utopice, pe care nu le-a înțeles de la început, ci în timp și pe care le-a dat apoi de o parte în favoarea ideii naționale.

Anii 1874 – 1876 au fost ocupați, aproape exclusiv cu publicarea poezilor și pregătirea încercării de răscoală națională prin trecerea Dunării în Bulgaria.

Însăși ținuta lui s-a transformat în timp, devenind o persoană, chiar elegant îmbrăcată față de alți compatrioți, din motive omenești de înțeles, se căsătorise cu nepoata unui cleric bulgar refugiat în România, mergea în audiențe la politicienii români pentru susținerea unor probleme ale emigației bulgărești.

Apreciem în încheiere munca profesorului C. Velichi, atât pentru această valoroasă contribuție științifică, cât și pentru reușita domniei sale în demontarea „bunului plac” în istoriografie.

Adăugăm și un gând pios la recenta lui trecere în eternitate.

Lucia Taftă

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Adrian-Silvan Ionescu, *Un portret inedit de Rodolfo Amoêdo în colecția particulară a dr. Paul Cernovodeanu*, conferință ținută la Ambasada Braziliei,
8 aprilie 1997

Un interesant portret al arhitectului Ștefan Ciocârlan, realizat de pictorul brazilian Rodolfo Amoêdo se află în posesia distinsului istoric, dr. Paul Cernovodeanu, director adjunct al Institutului de istorie „N. Iorga” din București. Prețioasa lucrare a fost executată în 1882, la Paris, în timpul studiilor celor doi tineri la École des Beaux Arts, unde destinul a voit să-i facă să se cunoască și să se împrietenească. Deși provenind din țări atât de îndepărtate una față de alta, fondul latin i-a apropiat și i-a unit. Aparțineau aceleiași generații, diferența dintre ei fiind doar de un an, aveau aceleași preocupări și pasiuni artistice iar evoluția carierei ulterioare a avut multe similitudini.

Rodolfo Amoêdo (1857-1941) absolvisse Academia Imperială de Bele Arte din Rio de Janeiro și câștigase premiul I la concursul pentru bursa de studii în Europa cu lucrarea „Sacrificiul lui Abel” (1878). În 1879 se afla la Paris dar nu a fost primit de prima dată la École des Beaux Arts, aşa că timp de un an frecventea Academia Julian pentru ca abia în 1880 să fie admis în înalta instituție de educație artistică a Franței, unde i-a avut profesori pe Alexandre Cabanel (1823-1889), Paul Baudry (1828-1886) și Pierre Puvis de Chavannes (1824-1898). Ștefan Ciocârlan (1856-1937) – bunicul matern al posesorului pânzei – urmase Liceul Matei Basarab din București apoi studiase doi ani științele naturii până a pleca, în 1880, la Paris. La finele lunii noiembrie a aceluia an, Mihail Kogălniceanu, ministrul României în capitala Franței, adresează o scrisoare directorului de la Beaux Arts, Paul Dubois (1829-1905) solicitând ca Tânărul să fie primit la secția de arhitectură. Din 1881 până în 1887 Ciocârlan studiază, cu sărăguință, această artă obținând mențiuni la matematici, geometrie descriptivă, perspectivă, stereotomie, construcții, desen și două premii la literatură și istorie. Este vremea când între cei doi învățăcei întru arte se leagă o trainică prietenie. Amoêdo se remarcase și el prin câteva picturi de mari dimensiuni pe care le expusese, cu succes, la Salonul din Paris: „Marabá”, „Ultimul Tamoio”, „Plecarea lui Iacob”, „Iisus în Capernaum”, „Dafnis și Chloe”.

Amândoi se vor reîntoarce în țările natale în 1887 începându-și fructuoasa carieră. Amoêdo va fi ales profesor onorific la Academia Imperială din Rio de Janeiro, calitate în care va preda pictura istorică și peisajul în intervalul 1888-1890 când, inclus în comisia de reorganizare a învățământului artistic brazilian, va fi unul dintre înnoitorii săi, devenind profesor titular în 1891 și director adjunct în 1893. Participă la Expoziția Universală Columbiană de la Chicago (1893) și este premiat. Admirabil pictor monumentalist, a executat de-a lungul bogatei sale cariere mai multe decorații importante la Palatul Itamarati, Consiliul Municipal, Biblioteca Națională, Teatrul Municipal, Tribunalul Suprem, etc.

Înapoi în București, arh. Ciocârlan se ocupă, timp de zece ani, cu antreprize de construcții fiind foarte activ în mișcarea de afirmare a breslei sale pe plan național și internațional. Este unul dintre membrii fondatori ai Societății Arhitecților Români care a luat ființă pe 26 februarie 1891, deținând chiar funcții de răspundere în cadrul acestei organizații profesionale (secretar în

de curs de două elecțiuni, 1891-1898, și casier 1899-1900). Alături de colegii săi inițiază, în 1892, Școala de Arhitectură, susținută științific și pecuniar de societatea mai sus amintită. Are un rol însemnat și ca profesor, predând la această instituție și la Școala de Constructori. Revista „Analele Arhitecturii” are în Ștefan Ciocârlan pe unul dintre fondatorii și colaboratorii activi cu articole de specialitate în decursul existenței sale (1890-1895). El a fost unul dintre oamenii de artă care au luat atitudine împotriva felului discutabil în care arh. André Lecomte du Nouy restaurase cele mai importante monumente eclesiastice medievale ale țării (biserica episcopală din Curtea de Argeș, mitropolia din Târgoviște, Sf. Dumitru din Craiova, Trei Ierarhi și Sf. Nicolae din Iași), semnând în 1890 un memoriu către guvern, alături de pictorii: Theodor Aman, Gheorghe Tattarescu, C. I. Stăncescu, G. D. Mirea, sculptorii: Ion Georgescu, Carol Storck, Ștefan Ionescu-Valbudea și arhitecții: Alexandru Orăscu, Ion Mincu, Carol Beniș, Dumitru Maimarolu, George Mandrea, Ion N. Socolescu, Grigore Călinescu, etc. În 1896, arh. Ciocârlan decorează Gara de Nord cu ocazia vizitei în România a împăratului Franz Joseph I al Austro-Ungariei (în mod identic, Amoêdo ornamentase Palatul Itamarati cu ocazia vizitei în Brazilia a președintelui Statelor Unite, Theodore Roosevelt). Din 1897 și până la pensionarea din 1925 va funcționa în cadrul Primăriei Capitalei, ca șef al Serviciului Alinierilor, depunând o asiduă activitate urbanistică și de modernizare a orașului. Era, fără îndoială, o personalitate a Bucureștilor de vreme ce N. Petrescu-Găină l-a caricaturizat în albumul său, intitulat „Contemporani”, publicat în 1898 la Institutul de Arte Grafice al lui Carol Göbl. Acolo, „D-I Fache într-o formă arhitectonică” apare alături de șarjele făcute unor miniștri, generali, oameni politici, literați, artiști și mondani ai timpului.

Pictura în ulei pe care i-a făcut-o Amoêdo lui Ciocârlan în timpul studenției are dimensiunile $45,6 \times 37,7$ cm și îl reprezintă pe viitorul arhitect așezat la masa de lucru, ținând în mână proiectul unei biserici de plan treflat. Impostarea este foarte îndrăzneață pentru că unghiul din care este surprins modelul îi plasează spatele în prim plan – o pată modelată de negru-gri, în tonul redingotei pe care o purta. Această nuanță intensă din chiar centrul compoziției este echilibrată prin roșurile stinse ale capitonajului scaunului și acoperământului mesei și prin puternicul accent de alb al foii de hârtie, cu un rapel la gulerul cărmășii, discret plasat între negrul reverului și castaniul bărbii. Profilul puternic se desenează pregnant pe fondul vibrat de griuri, violaceuri și palide albastruri. În stânga sus, cu negru, este așternută dedicația în franțuzește: „A Ciocarlan/ Souvenir/ d'Amoêdo 1882/ Paris”.

La 140 de ani de la nașterea pictorului Rodolfo Amoêdo – cel mai valoros artist clasic brazilian – și la 60 de ani de la moartea modelului său, arh. Ștefan Ciocârlan – spre a nu mai menționa cei 115 ani scurși de la realizarea portretului – acest tablou, rămas atâtă vreme doar în cadrul familiei, este restituit marelui public, ce prin el poate afla istoria unei prietenii și a două vieți închinante artei și frumosului.

NOTE ȘI RECENZII

J. J. CREMONA, *Malta and Britain. The Early Constitutions*, Malta, 1996, 168 p.

Deși lucrarea se încheie cu analiza Constituției din 1849 și în ciuda caracterului accentuat documentar al ei (de vreme ce mai mult de o treime din paginile cărții cuprind documente ilustrând evoluția statutului juridic al Maltei sub stăpânire britanică), ea are un pronunțat caracter tezist, deoarece autorul susține în esență două idei și anume: 1. Malta s-a ridicat singură împotriva Franței și poporul din Malta, prin libera sa voință, a oferit țara Angliei, care a luat-o sub protecția sa; 2. Există o linie de continuitate istorică între Constituția din 1849 („... dintre toate coloniile, Malta a fost prima care a obținut introducerea principiului reprezentării elective în Constituția sa”) și câștigarea în sfârșit a independenței Maltei în 1964.

În legătură cu prima idee, chiar autorul arată, la pagina 10, că revolta antifranceză probabil nu ar fi reușit fără „ajutorul blocadei navale britanice” și recunoaște că tratatul de la Amiens a devenit literă moartă, britanicii nerescopându-l în privința evacuării Maltei; pe de altă parte nu se poate nega că Malta, disputată între Franța și Anglia, a constituit chiar pretextul unui nou război între cele două puteri; formula folosită de autor în privința raporturilor dintre Anglia și Malta („colonie dobândită prin cedare voluntară”) ni se pare a conține o contradicție în adiecto. În sfârșit, în capitolul II, autorul scrie că „Dominația britanică în Malta s-a deschis printr-o totală autocrație și o putere nelimitată” (p. 29), iar din conținutul întregii lucrări rezultă că raporturile dintre Anglia și Malta nu au fost câtuși de puțin de asociere benevolă, în nici o fază.

Structura cărții: sumarul, cuvântul introductiv (autorul arată că părți ale lucrării au fost publicate anterior sub formă de articole în reviste), capitolul I intitulat „The Early Association of Britain and Malta” (capitolul se deschide cu reproducerea unui fragment din discursul lui Joseph Chamberlain, ținut la 7 noiembrie 1900, din care cităm: „Malta nu este a noastră prin dreptul de cucerire. Independența ei, care a fost amenințată de marele Napoleon, a fost menținută în mare parte prin acțiunea maltezilor însăși”; din concluziile capitolului rezultă că autorul își însușește teza lui Chamberlain), capitolul II intitulat „The 1813 Constitution: Gubernatorial Autocracy and an Optional Council” (autorul arată că primul guvernator britanic al Maltei, Sir Thomas Maitland, a fost un adevarat autocrat, cunoscut în Malta ca „Regele Thomas”, iar Lamartine, care a vizitat Malta în 1832, a caracterizat regimul din insulă ca „aspru” și „nedemn de englezi, care au arătat lumii ce este libertatea”). Capitolul III intitulat „The 1835 Constitution: an All-Nominated Council” (Consiliul creat a avut un rol consultativ – „to advise and assist in the administration” și Camillo Sceberras, liderul liberarilor maltezi, a criticat nouul Consiliu pentru că nu era menit să ducă la înălțarea releanor constatațe în administrarea insulei; în aceeași perioadă este menționat pamphletul publicat la Londra de Mitrovich, maltez de orientare liberală, intitulat „Cererile poporului maltez, bazate pe principiile justiției”, 1835; același Mitrovich a propus Angliei un plan schițat de el privind reforma administrației din Malta și în care prevedea înființarea unui Consiliu național prezidat de guvernatorul britanic dar cu atribuții largite și acordarea unei Constituții „adaptată temporilor prezente și nevoilor stringente ale maltezilor și aceasta în conformitate cu legile drepte și liberale ale Marii Britanii”). Capitolul IV intitulat „Reaction to the 1835 Constitution: a Decade of Political Agitation” (în această perioadă, în special după 1840, eforturile liberalilor au fost întărite prin sprijinul primit de la refugiații

italieni, veniți în Malta datorită persecuțiilor la care au fost supuși în Lombardia de către autoritățile austriece). Capitolul V intitulat „The 1849 Constitution: The Germ of Elective Representation” (pe baza noii Constituții a fost ales noul Consiliu de către 3056 electori pentru insula Malta și 259 pentru insula Gozo, iar prima ședință a fost ținută la 8 ianuarie 1850, iar în următorii ani Constituția din 1849 a suferit mai multe modificări), mai multe anexe (documente: Declarația din 1802 a locuitorilor insulelor Malta și Gozo, prin care se pun sub protecția și suveranitatea Angliei; mai multe instrucțiuni regale, din diferite perioade, din partea Coroanei engleze cu privire la modul de administrare a Maltei, cele mai amănunțite fiind cele ale reginei Victoria și care privesc toate aspectele vieții locuitorilor insulei), indice de nume.

Din diferitele capitole ale lucrării se desprind trăsăturile biografice ale succesorilor guvernatori ai insulei (Sir Thomas Maitland, Sir Frederick Ponsonby, Sir Henry Frederick Bouverie, Sir Patrick Stuart, Sir Richard More O’Ferrall), concepțiile și firile deosebite ale acestora influențând și modul cum și-au exercitat funcția.

Aspectele juridice nu sunt neglijate în lucrare, mai ales în legătură cu drepturile guvernatorilor, raporturile lor cu Coroana britanică, administrația locală, funcțiile Consiliilor, drepturile politice ale locuitorilor, reglementarea proprietății.

Betinio Diamant

SIRADIOU DIALLO, *Houphouët-Boigny. Le médecin, le planteur et le ministre*, Paris, Edit. J.A. Livres, 1993, 190 p. + ilustr.

Grupul „Jeune Afrique” a editat la sfârșitul anului 1993, în colecția „Destines”, din seria J. A. Livres, biografia primului președinte al Republicii Côte d’Ivoire.

Structurată în cincisprezece capituloare, lucrarea se deschide cu *Introduction* (p. 9-15). Din primele rânduri, Siradiou Diallo își etalează subiectivismul, demersul său luând conturul unui panegiric. Astfel, fără a decela, el afirmă că Houphouët s-a bucurat „de aleasa stimă” (p. 10) a unor mari personalități franceze, de la René Pleven, François Mitterand, Guy Mollet, Pierre Mendès-France și Antoine Pinay, până la Georges Pompidou și Valéry Giscard d’Estaing. Tonul apologetic este și mai vădit atunci când ne atenționează că „mai marii lumii, precum americanii John F. Kennedy, Lyndon B. Johnson, Richard Nixon sau europenii de Gaulle, Edward Heath și Adenauer, apreciau în cel mai înalt grad simțul politic al ivorianului” (p. 11) cu toate că Houphouët nu s-a remarcat, în mod deosebit, în arena internațională.

Primul capitol, *Énigmes* (p. 17-23), prezintă regiunea natală a lui Houphouët, cu interesante trimiteri la mozaicul etnic din Côte d’Ivoire și cu reconstituirea unor evenimente din perioada impunerii dominației coloniale franceze (1892-1915).

Capitolul al doilea, *Une éducation traditionnelle* (p. 25-32), ne introduce în universul spiritual animist, dominat de fetișuri, al familiei principale Baoulé din care făcea parte Houphouët (prin ascendența sa maternă).

Capitolele al treilea, *À l’école des Blancs* (p. 33-37), și al patrulea, *Vocation médecin* (p. 38-42), descriu, uneori cu lux de amănunte, următoarele etape din viața lui Houphouët: formarea profesională și intelectuală a tânărului african, la școlile deschise de francezi, culminând cu facultatea de medicină din Dakar (Senegal), pe care a absolvit-o, în octombrie 1925, ca șef de promoție.

Docteur Dia Houphouët (p. 41-59) este titlul celui de-al cincilea capitol. Deși „conștiincios și cu un entuziasm fără margini” (p. 41) chiar apreciat pentru profesionismul și „simțul social” (p. 47) dovedit în practicarea meseriei, Houphouët se va lăsa, treptat, pradă demonului politiciei ce dormita în spiritul său și care nu va întârzia să se trezească” (p. 55).

A șasea secvență a lucrării se intitulează, simplu, *Chef* (p. 61-74): nu este vorba de Houphouët șeful politic de mai târziu, ci de Houphouët șeful tribal tradițional Baoulé (din 1938, în urma decesului unchiului său matern).

Începuturile carierei sale politice sunt narate în capitolul al șaptelea, sub titlul *Quand le planteur se mue en syndicaliste...* (p. 75-86). Astfel, autorul consideră „Sindicatul agricol african” (S.A.A.), creat la 9 august 1944, drept „prima mare mașină politică a lui Houphouët” (p. 80). Ca lider al acestui sindicat, ce apără pe plantatorii autohtonii, fostul medic de bursă a dobândit rapid o „dimensiune națională”; mai mult, numele său a depășit în scurt timp „frontierele Côte d'Ivoire” (p. 85), făcându-se cunoscut și în coloniile franceze vecine.

În prima parte a capitolului al optulea, *Un député anticolonialiste* (87-98), Siradiou Diallo prezintă, cu simț istoric, consecințele celui de-al doilea război mondial, insistând pe impactul psihologic asupra teritoriilor coloniale africane. Autorul scoate în evidență spiritul nou de abordare al problematicii coloniale, inspirat de președintele american Franklin Delano Roosevelt și reliefat în „Charta Atlanticului”. În același curs, el plasează și Conferința de la Brazzaville, din ianuarie 1944, prezidată de generalul de Gaulle, care a pus bazele „Uniunii Franceze” și care a creat premisele reprezentării africanilor în parlamentul metropolitan.

A doua parte a capitolului, din care nu lipsește anecdotul, ni-l înfățișează pe Houphouët deputat pentru Côte d'Ivoire și Volta Superioară, alături de proaspeții săi colegi africani: „tânărul și strălucitul” filolog senegalez Léopold Sédar Senghor (pentru Senegal și Mauritania), „voinicul și şiretul” Yacine Diallo (Guinea), „magul din Bamako” Fily Dabo Sissoko (deputat de Sudan și Niger), „elegantul” Sourou Migan Apithy (Dahomey-Togo), Douala Manga Bell (Camerun), precum și Gabriel d'Arboussier și Jean-Félix Tchicaya (pentru Moyen-Congo și Gabon).

Capitolul al noulea, numit *Une loi contre le travail forcé* (p. 99-111), redă în detaliu cea mai importantă realizare a lui Houphouët-Boigny ca deputat în Adunarea Națională franceză: legea din 5 aprilie 1946 prin care era abolită munca forțată, considerată de africani ca „o formă modernă de sclavie” (p. 106). Reușita deputatului ivorian este circumscrisă febrilei activități a tuturor reprezentanților africani ce a permis ca într-un timp foarte scurt să impună aplicarea unor legi atât de aşteptate în Africa francofonă: abolirea indigenatului (20 februarie 1946), libertatea întrunirii (11 aprilie 1946), a asocierii (16 aprilie 1946), a presei (27 aprilie 1946) și nu mai puțin celebră lege „Lamine Guèye”, din 7 mai 1946, ce conferea cetățenia franceză (s.n.) tuturor locuitorilor din teritoriile de peste mări.

Capitolul al zecelea este consacrat altui eveniment major din viața lui Houphouët: *Le R.D.A. entre dans l'arène* (p. 113-127). Este vorba de crearea partidului „Rassemblement Démocratique Africain” (R.D.A.), conceput ca „o vastă mișcare politică menită să reunescă toate popoarele Africii negre francofone” (p. 115). Foarte interesante sunt argumentele prin care autorul explică afilierea R.D.A., condus de un aristocrat ca Houphouët, la P.C.F., atitudinea anticolonialistă clară a comuniștilor francezi, manifestată chiar la nivelul coloniilor și forța strategică a partidului (la vremea aceea, P.C.F. era principalul partid parlamentar). Totuși S. Diallo sesizează că o asemenea afiliere, în plin război rece, nu putea fi decât efemeră, pe baza unui dozat calcul politic.

Un chef de parti dans le tourmente (p. 129-136) este titlul capitolului al unsprezecelea, ce ne prezintă complicațiile ivite în Côte d'Ivoire, datorită afilierii R.D.A. la P.C.F.. Administrația colonială din teritoriu a început cu o campanie ostilă de presă, garnisită cu atacuri la adresa lui Houphouët, considerat „miliardarul stalinist” sau „Mao Tze Houphouët” (p. 130). Au urmat tentativele de îngrădire a R.D.A., la nivelul Côte d'Ivoire, pentru a proteja celelalte teritorii din A.O.F. de „ciuma roșie” (p. 130). Cu toate acestea, evenimentele au degenerat, în perioada februarie 1949 – ianuarie 1950, în incidente soldate cu arestări, răniți și chiar victime, în rândul militanților ivorieni ai R.D.A.

Capitolul al doisprezecelea se referă la *Rupture avec le Parti communiste* (p. 137-152). Gestul se explică atât prin dorința lui Houphouët de a-și salva cariera, cât și prin dorința politicienilor francezi de a evita transformarea Africii franceze într-o nouă Indochină. Rolul determinant în reconvertirea lui Houphouët a revenit ministrului de atunci al „France d'outre mer”, François Mitterand, care, la doar 34 ani, era perceput deja ca o „personalitate a lumii politice franceze” (p. 144).

Roaadele rupturii sunt consemnate în capitolul al treisprezecelea, sugestiv intitulat *Monsieur le Ministre* (p. 153-167). Traseul ministerial al ivorianului a început cu postul de „ministru delegat” (iunie 1956) pe lângă premierul Guy Mollet. În această calitate, el a fost un apropiat sfătuitor al noului ministru al „France d'outre-mer”, Gaston Defferre, în elaborarea celebrei „legi-cadru”, care a fixat noi repere raporturilor dintre Franța și teritori: descentralizarea, constituirea de Adunări și apariția „Consiliilor de guvernământ” (p. 159). Apoi, ivorianul a devenit „ministrul de stat” (iunie 1957), în guvernul Bourgès-Maunoury, poziție în care, dacă s-ar fi produs o dispariție subită a premierului, Houphouët și-ar fi asumat „responsabilitatea directă a treburilor publice ale Franței” (p. 162). Din octombrie 1957, liderul R.D.A. este intitulat ca ministru al sănătății publice, în guvernele prezidate de Félix Gaillard și Pierre Pflimlin. Autorul evidențiază loialitatea lui Houphouët-africanul, față de guvernele din care a făcut parte, deși funcțiile sale publice au coincis cu câteva grave crize internaționale în care Franța a intervenit cu brutalitate, două desfășurându-se pe continentul negru: criza algeriană și criza Suezului (provocată de naționalizarea Canalului de către Gamal Abdel Nasser).

Capitolul al paisprezecelea, *Non à l'indépendance immédiate* (p. 169-176), surprinde aceeași loialitate paralizantă a lui Houphouët față de Franța, în ciuda evidenței că lumea africană era în plină efervescență națională.

Studiul biografic al lui S. Diallo se încheie cu capitolul al cincisprezecelea, intitulat *Abidjan, sept auût mil neuf cent soixante* (p. 177-187). Titlul este sugestiv: 7 august 1960 marchează proclamarea independenței Côte d'Ivoire. Deși rămas „singurul apărător al spiritului Comunității franco-africane” (p. 177) și „depășit” (p. 178) de evenimente, Houphouët a confirmat o dată în plus surprinzătoarea sa capacitate de adaptare, solicitând generalului de Gaulle (revenit la putere în mai 1958, pe fondul dramaticei crize algeriene) recunoașterea statutului de suveranitate al Côte d'Ivoire.

Punctul terminus al lucrării îl reprezintă câteva scurte *Note* (p. 188-189).

Carteaua lui S. Diallo a fost oferită publicului în cursul anului 1994. Prin urmare, ea a devenit postumă lui Félix Houphouët-Boigny, care s-a stins din viață la 7 decembrie 1993, după ce a exercitat magistratura supremă a țării sale timp de 33 de ani, fără întrerupere.

Viorel Cruceanu

EDWIN FORBES, *Thirty Years After. An Artist's Memoir of the Civil War*, Baton Rouge and London, Louisiana State University Press, 1993, 320 p. + il.

Reeditarea, la interval de 103 ani, a unei lucrări memorialistice asupra Războiului Civil american impune în atenție marele aport adus de artiștii documentariști presei ilustrate și, implicit, publicului cititor. Eforturile și pericolele la care s-au supus bravii „artiști speciali” care însășeau trupele și adesea erau în bătaia puștilor inamice la fel ca orice soldat, au fost răsplătite de recunoașterea unanimă a valorii informațiilor de primă mână pe care le ofereau celor rămași acasă.

Ca și în Franța, între „L'Illustration” și „Le Monde Illustré”, și în Statele Unite ale Americii exista o rivalitate între cele două reviste „Harper's Weekly” și „Leslie's Illustrated Newspaper”. Ambele și-au trimis pe front „artiștii speciali” cu misiunea de a furniza imagini veridice. Winslow Homer (1836-1910), frații William și Alfred R.Waud (1828-1891) – cel din urmă, cel mai activ și mai talentat, legându-și numele exclusiv de acest conflict armat – au fost angajați la „Harper's Weekly” în vreme ce, foarte Tânărul și neexperimentatul Edwin Forbes (1839-1895) a lucrat pentru periodicul lui Frank Leslie. Deși pleacă la război ceva mai târziu decât ceilalți, abia în 1862, nu va mai părăsi campamentele militare până în 1864, asistând la luptele de la Cedar Mountain, Bull Run (cea de-a doua înclăștere), Antietam, Chancellorsville, Gettysburg, Wilderness și la asediul Petersburgului. Totuși, scenele de bătălie sunt relativ puține în opera sa, el preferând să descrie, cu lux de amănunte, viața din bivuac și din tabără, activitățile din spatele frontului și, eventual, de pe linia pichetelor. După încheierea ostilităților își recuperează desenele originale de la redacție și, după ele, în intervalul 1865-1868, execută 40 gravuri în aramă pe care le va expune, în 1876, la Expoziția Centenarului Revoluției Americane, la Philadelphia, sub titlul „Life Studies of the Great Army”. Va repurta un succes deosebit fiind ales membru în Clubul Londonez de Gravură și în organizația omonimă franceză. Ulterior a devenit ilustrator de carte dar a realizat și o serie de picturi în ulei cu teme batalliste, majoritatea pierdute astăzi. În 1890 publică un impozant volum în 4º (adică in quarto) la editura Fords, Howard & Hulbert din New York care, pe lângă 300 de gravuri și 20 de portrete ecvestre de generali (reproduse după picturile sale), mai conținea și texte memorialistice deosebit de interesante. Volumul de față este un facsimil al ediției princeps. Dacă planșele ce-i reprezintă pe generalii: Ulysses Simpson Grant, William Tecumseh Sherman, George B.McClellan, Joseph Hooker, George Armstrong Custer, George Gordon Meade, Phil Sheridan, etc. în atitudini convenționale, folosind de multe ori fotografii pentru chipurile lor (pe care le lipea direct pe pânză rămânându-i de pictat doar uniforma, calul și fundalul), sunt destul de slabe și nu aduc un mare serviciu – aşa cum crezuse el – volumului, în schimb schițele sunt pline de imediatețe, de nervul notației înfrigurate de la locul evenimentelor. Ele redau cu acuratețe, soldatul american, fie el nordist sau sudist (cel din urmă, de obicei, prizonier) în mod realist, fără edulcorări, fără grandilocvențele specifice sintaxei plastice proprii compozițiilor batalliste. Aceasta poate și pentru că nu prezintă scene de luptă, ci doar viață cotidiană, surprinsă în toată banalitatea și rutina ei: marșuri, popasuri de scurtă durată, când ostașii cădeau osteniți și adormeau imediat pe pământ gol; tabăra bine organizată și pregătită pentru iarnă cu miciile cabane din bușteni necurățați de coajă, acoperiș din pânză de cort și horn din două butoae suprapuse; tristețea părăsirii campamentului de iarnă și plecarea într-o nouă campanie; instrucția zilnică. Urmează apoi diferitele tipuri umane și ocupațiile de bază: fierarul, bucătarul, ordonanța, furierul, toboșarul copil, cantinierul, chirurgul; nu sunt uitate nici armele specifice – artilleria, cavaleria,

geniștii și pontonierii, corpul de semnalizare, cercetașii. Totuși, greul campaniei îl duceau tot infanteriștii, care erau supuși la cele mai mari privațiuni. De aceea, printre ei apăreau destui care se eschivau de la obligațiile zilnice și chiar de la lupte, rămânând în urma coloanelor sub diferite prețe, precum acela de a răci cafeaua ofișerilor – de aceea erau porecliti „coffee coolers”. Surprinși asupra faptului, primeau pedepse exemplare și, unii dintre ei, sfărșeau prin a deveni bravi luptători. Dar nu toți aveau sărăcia să-și ispășească greselile prin fapte glorioase și mulți dintre ei îngroșau rândurile dezertorilor care, odată capturați, erau trimiși în fața plutonului de execuție.

Edwin Forbes își însoțește desenele cu un text succulent, la fel de expresiv și informativ ca și iconografia produsă în timpul campaniei, fapt ce-i dovedește talentul de scriitor. La fel ca și Constantin Guys (1803-1892) înaintea sa, în timpul Războiului Crimeii, sau ca Dick de Lonlay (1846-1893) după el, în timpul războiului ruso-româno-turc din 1877-1878, Forbes se înscrise între acei artiști documentariști de front care împleteau arta penelului cu aceea a condeiului pentru a oferi o imagine completă asupra conflagrației la care asistase. Bun observator, el prezintă aspecte ale vieții militare cu acuitatea unui romancier. Amănuntele date de el nu se puteau întâlni în reportajele seci ale gazetarilor care fumizau numai datele stricte ale bătăliilor și nici în volumele de istorie pură afectate conflictului fratricid ci, eventual, diseminate în memorialistica participanților direcți. De aceea, cartea sa, bogat ilustrată cu planșe, ce ocupă o întreagă pagină dar și cu majuscule înnobilate de către o miniatură adecvată subiectului tratat și cu vignete de final, contigue temei, completează, în mod admirabil, tomurile savante dedicate furtunoșilor și săngheroșilor ani 1861-1865. Aceasta pentru că războiul este văzut de la nivelul soldatului, cunoscându-i nevoile și durerile, bucuriile și tristețile: „Forbes a voit să arate cititorilor săi ce înseamnă să fii soldat în armata Uniunii” spune autorul introducerii acestei reeditări, William J. Cooper, Jr. (p. XIII). Atât concentrarea asupra activității zilnice, atenția santinelor, grija bucătarilor pentru cazanele lor cât și momentele de relaxare, citirea presei – eveniment important în tabără –, glumele cazone, procurarea delicatelor culinare din mici furtișaguri sau chiar pradă organizată în teritoriul dușman, spălarea rufelor și, la nevoie, uscarea lor în timpul marșului, atârnate de baionetă și de țeava puștii, comunicarea prietenească între liniile de tranșee nordiste și sudiste și schimbul de cafea sau tutun pe ziare, etc., toate acestea se găsesc adunate, în slovă și linie expresivă, în cartea lui Edwin Forbes.

Adrian-Silvan Ionescu

JOSÉ AVELINO GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, *Fortificaciones y feudalismo en el origen y formación del Reino Leonés (siglos IX-XIII)*, Valladolid, 1995, 460 p.

Lucrarea lui Gutiérrez González este o fericită îmbinare de arheologie medievală și de interpretare istorică. Catalogul fortificațiilor, ocupă cea mai mare parte a ei. El prezintă de o manieră organizată și exhaustiv informațiile disponibile despre fiecare din fortificațiile studiate, însoțite de un abundant material grafic și de referințe bibliografice și documentare necesare. În ansamblu, se poate spune că această parte constituie un repertoriu al fortificațiilor medievale din regatul León de o mare valoare științifică pentru cercetători, atât sub aspect cantitativ, cât și sub aspectul datelor și informațiilor pe care le conține.

Partea a doua a lucrării este consacrată studiului sistemelor de fortificații în strânsă legătură cu dezvoltarea societății feudale. Aici se abordează problema relațiilor existente între dezvoltarea sistemelor de fortificații și procesele de generare și maturizare ale societății feudale în perioada cuprinsă între secolele IX și XIII. Această parte a fost împărțită în patru unități principale, fiecare dintre ele acoperind un anumit interval cronologic și anume : înaintarea asturiană spre valea fluviului Duero în secolul IX, colonizarea și organizarea teritoriului în secolul X, fragmentarea puterii feudale între 980 și 1140 și reorganizarea teritoriului în timpul domniilor lui Alfonso VII și Alfonso IX(1140-1230).

În prima dintre aceste secțiuni autorul susține teza continuității populației din zona podișului care înconjoară fluviul Duero, arătând însă că, de la jumătatea secolului VIII, această zonă a avut o populație săracită, dispersată și dezarticulată din punct de vedere politic, a fost transformată într-un „pământ al nimănui”, un vid politic, străin și nerecunoscut de nici o structură de putere. Plecând de la această stare de fapt, regatul asturian, care se feudalizează progresiv, își proiectează tot mai mult puterea asupra acestui spațiu încorporându-i treptat teritoriile și populația și supunându-le dinamicii sociale feudale.

În acest proces un rol cheie l-au avut fortificațiile. Autorul subliniază faptul că toate construcțiile militare reflectă nu numai dezvoltările sociale, tehnice și materiale, ci sunt instrumente folosite de un grup social, în cazul de față dinamica și expansiva monarhie asturiano-leoneză feudalizată progresiv, pentru exercitarea și asigurarea controlului militar al spațiului ocupat.

Paginile dedicate secolelor XI și XII sunt dominate de atenția acordată procesului de feudalizare și fenomenului apariției unor așezări (*pueblas*) cu incinte urbane fortificate. În această secțiune este acordată de asemenea o atenție specială studierii sistemului de fortificații care, în a doua jumătate a secolului XII, au trasat frontieră între regatele Casilia și Leon. Autorul completează permanent studiul fortificațiilor cu procesul de apariție și consolidare al formațiunii politice asturiano-leoneze.

În concluzie, lucrarea lui J.A.Gutiérrez González oferă, pe de o parte, cititorilor, dar și cercetătorilor din domeniu o vastă panoramă arheologică a fortificațiilor medievale din León, însotită de reflecții foarte valoroase asupra amplasării, tipologiei și aspectelor tehnice. Pe de altă parte, se trasează o linie de conexiune, foarte coerentă și precisă, între fortificațiile studiate și evoluția politică a regatului, în special în ceea ce privește dezvoltarea monarhiei și evoluția structurilor feudale. Este, am putea spune, o carte de înaltă ținută științifică, care îmbină cu multă măiestrie abordarea arheologică cu cea istoriografică, într-un domeniu de maximă importanță pentru istoria Spaniei, acela al apariției și evoluției regatelor creștine din nord după cucerirea arabă.

Eugen Denize

NICOLAE LIU, *Revoluția Franceză, moment de răscruce în istoria umanității*, București, Edit. Academiei Române, 1994, 448 p.

Istoricul Nicolae Liu a publicat recent în Editura Academiei o masivă și remarcabilă monografie despre Revoluția Franceză de la 1789. Este prima lucrare științifică de proporții consacrată în istoriografia românească marelui eveniment petrecut acum două sute de ani, care a

schimbă radical fața Europei și a deschis că noi în direcția dezvoltării și modernizării societății pe multiple planuri.

Autorul vede în revoluție, în general, în Revoluția Franceză în special un accelerator al istoriei.

Examenul său științific țintește două obiective: 1. Se urmărește mai întâi, printr-o analiză penetrantă, stabilirea contextului istoric în care a fost pregătită și a modului în care s-a desfășurat revoluția demolatoare a „vechiului regim”, a unei lumi condamnate la dispariție (partea I, *Deceniul revoluționar*, p. 13-213); 2. Se scoate apoi în relief rolul constructor-creator al revoluției, cu adevărat „prometeic”, care în viziunea autorului „a dăruit omului, eliberat din Bastiliile trecutului, flacără divină a drepturilor omului și cetățeanului de pretutindeni” (partea a 2-a, *Recepțare și mesaje peste timp*, p. 213-363).

În investigația sa, N. Liu întreprinde o radiografie minuțioasă asupra vieții social-politice, economice și spirituale din Franța sfârșitului de secol XVIII, pe fundalul unei puternice crize specifice epocii și al unor contradicții ireconciliabile dintre principalele forțe ale societății: absolutismul monarhic, aristocrația nobiliară, clerul înalt și starea a treia.

Dezvăluindu-i rădăcinile adânci, autorul consideră revoluția din 1789 ca pe o „surpriză pregătită” îndelung de ideile iluministe, fruct al elitei intelectuale, susținută mai ales de burghezie, cu sprijin popular, de cluburile politice și de lojile masonice, de caietele de doleanțe, de presa democratică etc., de afirmarea unor viitori lideri care s-au dedicat idealurilor ei.

Autorul urmărește pas cu pas succesiunea principalelor trepte și etape ale procesului revoluționar, ascendent sau contradictoriu, din perioada cuprinsă între anii 1789-1799. El precizează însă că semnalele revoluției s-au arătat la sfârșitul anului 1788, odată cu acutizarea crizei vechiului regim și cu afirmarea tot mai evidentă pe scena istoriei a „stării a treia” care prețindea recunoașterea sa ca reprezentantă a națiunii. Efectul neîntârziat al acestei situații a fost proclamarea Adunării Naționale din 17 iunie 1789, transformată în Adunare Constituantă. Reacția dură a vechiului regim împotriva mersului evenimentelor a cauzat noi tulburări, care au culminat cu cele din 14 iulie 1789, când masele populare din Paris au luat cu asalt Bastilia, închisoare-simbol a puterii absolutiste, ceea ce marchează de fapt începutul revoluției.

Autorul acordă o semnificație deosebită dezbaterilor din noaptea de 4 august în Adunarea Națională, considerate un moment cheie prin hotărârile luate în direcția desființării privilegiilor feudale, dar și adoptării la 26 august a „Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului”. Perioada dintre adoptarea acestei istorice declarații program și integrarea ei în prima Constituție a Franței (septembrie, 1791) este analizată pe fondul intensificării contradicției dintre reprezentanții vechiului regim, în frunte cu Ludovic al XVI-lea, care se opunea cu îndârjire sancționării unor decrete ale Adunării Constituante și orientarea tot mai largă a opiniei publice spre democratizarea societății franceze. Succesele revoluției din primii ani, concretizate în reforme administrative, juridice, fiscale, religioase etc., au deschis calea spre înlăturarea regalității și constituirea unei puteri de stat care să asigure radicalizarea democrației politice în Franța, după insurecția din 10 august 1792. Noii forțe revoluționare i-a revenit misiunea istorică de a ridica poporul împotriva armatelor invadatoare austro-prusiene, la chemarea „Patria în pericol”, prin biruința de la Valmy (20 sept. 1792) – cu consecință imediată și firească a abolirii monarhiei și datării actelor cu Anul I al Republicii Franceze de către Convenția Națională care luase locul Adunării Legislative. S-a ivit totodată necesitatea unei noi legi fundamentale a statului.

Perioada următorilor doi ani ai revoluției, poate cea mai dramatică, este analizată în profunzime de autorul cărții. Acum își dispută prioritatea în Convenție gruparea moderată a girondinilor și cea radicală a montaniștilor. În focul acestor lupte, preponderența celor dintâi ia

sfârșit, odată cu procesul și condamnarea lui Ludovic al XVI-lea la moarte. Apogeul acestor conflicte a fost marcat de insurecția din 31 mai și 2 iunie 1793, care a înlăturat pe girondini din Convenția Națională, și totodată de o serie de răscoale și amenințări din partea unor coaliții armate din interiorul și din afara Franței, care puneau în pericol cuceririle revoluției. În aceste împrejurări, prima Constituție republicană a Franței adoptată în 1793 prin sufragiu universal n-a putut fi aplicată și Comitetul Salvării Publice, creat încă din 5 aprilie 1793, concentreză în mâinile sale întreaga putere executivă și a instaurat dictatura iacobiană de război. Aceasta a acționat prin măsuri radicale pentru centralizarea și democratizarea prin forță a vieții economice, politice, administrative, juridice, militare, religioase etc. Măsurile luate au fost însoțite însă și de acțiuni extremiste, ca aceleia ale Tribunalului Revoluționar, de excese și teroare prin ghilotină și vărsări de sânge. Acestea au slăbit baza de masă a iacobinilor și au deschis calea loviturii de stat care a instalat la cărma Franței marea burghezie.

Autorul demonstrează într-un capitol special că „reația thermidoriană” n-a însemnat totuși încheierea procesului revoluționar cum se așteptau unii contemporani și opinează unii istorici, ci numai „modelarea” lui. În schimb, noua guvernare a Directoratului, putere executivă colectivă bazată pe aplicarea Constituției Anului III, propunând liberalismul economic în favoarea categoriilor înstărite și o sinuoasă linie politică de centru, în posida unor certe reușite mai ales pe plan militar, cultural și diplomatic, n-a putut evita prin erorile și șovăirile sale căderea Republicii Franceze în brațele dictaturii de dreapta, în urma loviturii de stat din 18 brumă (9-10 noiembrie 1799) a generalului Napoleon Bonaparte. Ceea ce a însemnat de fapt sfârșitul Revoluției și va aduce câțiva ani mai târziu dispariția primei mari republici europene moderne.

Dacă în prima parte a monografiei autorul realizează o analiză complexă a factorilor care au stat la baza declanșării, evoluției, biruinței și căderii revoluției – în cea de a doua parte, definită în capitolul VI „moștenire națională și mesaj universal”, acesta răspunde pe larg și cu depline temeuri întrebării, atât de actuală în epoca noastră ca și în trecut: „Ce a adus poporului francez și societății umane în general, grandioasa răsturnare de la 1789”?

Răspunzând la această întrebare, Nicolae Liu – care consideră Revoluția Franceză „o mare răsturnare de structuri și valori” – urmărește mai întâi impactul ei asupra vieții sociale-politice, economice și spirituale din Franța secolului XVIII, începând cu preluarea suveranității de către reprezentanții aleși ai națiunii, în locul monarhului, introducerea Constituției, desființarea ordinelor și claselor privilegiate, precum și a servitărilor de esență feudală. De asemenea se susține transformarea libertății în drept cetățenesc, introducerea sufragiului universal, reorganizarea justiției și administrației pe baze democratice, generalizarea impozitelor, rationalizarea și unificarea statului, organizarea gărzii naționale, apoi a primei armate naționale în sens contemporan, cu prima încercare de introducere a serviciului militar obligatoriu. În aceeași măsură, autorul relevă consecințele culturale benefice pe care Revoluția le-a avut pentru societate: decretarea libertății presei și a tiparului, libertatea de conștiință, introducerea obligativității învățământului elementar, organizarea învățământului secundar laic și a celui de stat.

„În posida revirimentului Restaurației – subliniază autorul – procesul dispariției vechii clase nobiliare nu va mai putea fi oprit”. Dimpotrivă, mesajul universal al Revoluției Franceze, ca moștenitoare a ideologiei Luminilor, s-a răspândit pretutindeni, iar Franța revoluționară a fost luată de acum drept model de urmat, în lupta popoarelor europene pentru abolirea absolutismului monarhic și a vechilor așezăminte politico-sociale din propriile țări.

De o atenție aparte se bucură în economia lucrării *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului*, al cărei text e reprobus în anexă, document cu o mare încărcătură de idei și cu conținut general umanitar. Statuarea principiului că „oamenii se nasc și rămân liberi și egali în

drepturi' (art.1) rezumă înșuși caracterul universal al operei revoluției. Pe același plan, art. 2 prevede conservarea libertății și a proprietății, precum și dreptul de rezistență la opresiune, ca drepturi înnăscute și imprescriptibile. Art. 3 consideră națiunea drept izvor esențial al „principiului oricărei suveranități”. Declarația din 1789, pusă sub auspiciile Fieștei Supreme și deschizând drumul spre un nou umanism „bazat pe luminile cunoașterii și punerea pe temelii științifice a solidarității umane”, fundamentează între altele Declarația universală a ONU din 1949. „Marea revoluție pentru drepturile omului – conchide autorul – Revoluția Franceză reprezintă, dincolo de orice deviații temporare, un fundamental exemplu de luptă pentru statul de drept, expresia libertății și egalității civice, a voinței naționale și a suveranității popoarelor”.

În focul dezbatelor pentru adoptarea *Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului* a izvorât și „principiul naționalității” ca negație a principiului dinastic al monarhilor, care dirijau și stăpâneau popoarele sub singura sancțiune a justiției divine, fără controlul națiunii. Evoluția afirmării acestui principiu a fost prea puțin analizată în monografia de față.

Revoluția Franceză a dat primul semnal al respectării dreptului naționalităților la suveranitate, prin propunerea lui Mirabeau, adoptată în Adunarea Constituantă la 22 mai 1790, care glăsuia astfel: „Națiunea franceză renunță de a întreprinde vreun război de cucerire și de a-și folosi forțele împotriva libertății vreunui popor”. Din păcate, însă, războaiele lui Napoleon Bonaparte au dus la cuceriri și la stăpânirea a numeroase popoare. Rezistența acestora față de agresiune s-a transformat în resurrecție națională, făcând apel la principiul naționalității enunțat în timpul revoluției. După 1815, pe plan european a început lupta deschisă între principiul dinastic al monarhilor Sfintei Alianțe și principiul naționalităților, care tindea spre afirmarea dreptului popoarelor asuprile la o viață politică independentă.

În privința impactului pe care Revoluția Franceză l-a avut asupra opinioilor omenirii, autorul oferă cititorului un erudit excurs istoriografic în capitolul VII „Două secole de interpretare istorică” (p. 265-314). Aici sunt analizate controversele și disputele unor istorici, scriitori, filosofi și oameni politici în jurul conținutului și necesităților istorice a Revoluției Franceze. Invocând operele unui impresionant număr de autori francezi, germani, englezi, italieni și.a., precum și alte opinii reprezentative, Nicolae Liu reușește să ofere cititorului o proiecție clară asupra imaginii de acceptare sau de respingere, formată în lume asupra revoluției, de la declanșare până la Congresul mondial dedicat bicentenarului ei, organizat în Franța în 1989.

Capitolul VIII „Idei și imagini ale Revoluției Franceze în conștiința românească” (p. 315-357). Se subliniază mai întîi influența noilor idei asupra primului program național politic românesc „Supplex Libellus Valachorum” (1791) și asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu. E urmărită pătrunderea unor idei în opera legislativă, memoriile boierești, sau activitatea societăților secrete. Autorul insistă, cu deosebire, asupra Revoluției române de la 1848/49, când a existat o intensă colaborare între revoluționarii români și revoluționarii francezi, care s-a extins în perioada emigrării postrevoluționare în Franța, cu consecințe benefice pentru pregătirea și înfăptuirea Unirii Principatelor Române din 1859.

În continuare sunt consemnate critic aspecte caracteristice ale impactului ideologic și politic al Revoluției Franceze până în zilele noastre. Un spațiu deosebit a fost acordat receptării imaginii și ideilor sale în cultura română (în istoriografie și alte discipline umaniste, învățământ, literatură și artă etc.).

Lucrarea lui Nicolae Liu este un răspuns argumentat și convingător dat acelor istorici și politologi care pledează pentru „demitizarea” Revoluției Franceze, pe care o supun criticii severe pentru distrugerile săvârșite și pierderile de vieți omenești.

Dar e bine de știut că istoria își are legile ei inexorabile și dure totodată, e plină de antagonisme și de conflicte, de violențe, războie și revoluții. Și nu se întrevăd semne că vă fi altfel nici în viitor.

Desigur, ar fi ideal dacă timpul istoric ar curge lin, într-o evoluție lentă, prin reforme pașnice, cum spunea M. Kogălniceanu în 1843, care nu credea în virtuțile revoluției. Dar istoria a urmat întotdeauna o altă cale, așa cum a prevăzut N. Bălcescu după eșecul Revoluției de la 1848. Vorbind de „revoluția viitoare”, el prevedea că aceasta va aduce libertate popoarelor când „harta Europei se va refa, iar statele întemeiate pe conchistă, pe călcarea drepturilor națiilor, se vor zdrobi”. Și istoria a confirmat această previziune.

Bogata experiență istorică universală ne este martoră că revoluțiile au fost adesea momente purificatoare ale societății umane; aducând nu de puține ori vărsări de sânge și jertfe nenumărate, ele au eliberat popoarele de apăsări și spolieri, de aspirații sociale și naționale care au durat secole și chiar milenii.

La capătul lecturii celei dintâi monografii științifice românești despre Revoluția Franceză și ecourile ei, putem afirma că autorul a izbutit să înfățișeze cititorului său un volum imens de fapte și evenimente, pe care le-a prezentat într-o manieră metodică de analiză critică profundă și nuanțată, cu respect și fidelizeitate față de adevăr, și totodată cu talent evocator.

Din analiza penetrantă a unei informații impresionante, adunate de istoricul român prin eforturi îndelungate, reiese cu pregnanță imaginea globală a Revoluției de la 1789 ca fenomen social-politic inevitabil și ireversibil, cu consecințe adânci și de lungă durată pentru istoria umanității.

Lucrarea este totodată și o istorie ilustrată a Revoluției Franceze de autentică valoare documentară, prin gravurile și imaginile de epocă pe care le conține, în strânsă concordanță cu textul. La aceasta se adaugă „anexele documentare”, un foarte util „memento cronologic” câteva „repere cartografice” strict necesare, o amplă bibliografie generală la zi, premieră în limba română și un indice de nume. Cartea a apărut într-o aleasă ținută grafică asigurată de Editura Academiei.

Toate la un loc fac din lucrarea *Revoluția Franceză, moment de răscruce în istoria umanității* de Nicolae Liu, o contribuție cu adevărat majoră, care se numără printre lucrările remarcabile apărute sub egida Institutului de istorie „N. Iorga” din București și umple un gol de mult resimțit în literatura istorică românească.

V. Curticăpeanu

TEODOR PAVEL, *Între Rusia țarilor și Germania wilhelmiană. Un memoriu basarabean din 1916*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996, 208 p.

Trebuie să recunosc: înainte de a deschide cartea, privindu-i în fugă doar titlul, aveam o strângere de inimă că mă voi afla în fața unuia din zecile și sutele de eseuri de mai restrâns sau mai largi dimensiuni (studii sau volume), referitoare la o istorie a unei Români „victimă”. De mai multe ori scrise de personalități culturale sau științifice cu renume, aceste lucrări au rareori tangențe oarecare cu știința istoriei, abordând o problematică „la modă” din unghiuri stridente, oameni care, cu o nonșalanță și un calm demne de o cauză mai bună, susțin concepte și teorii nefundamentate sau, uneori, chiar banalități, datorită insuficiențelor documentare.

Simion Mehedinți, Mihail Sadoveanu. O etapă distinctă, cea a României Mari, se va încheia printr-un proces politic, determinat de excesele membrilor legionari ai Societății, ceea ce a convins pe rezidentul regal de la Cernăuți, Gheorghe Alexianu, să ceară și să obțină interzicerea activității ei, în octombrie 1938. Eforturile de după 1944, de închegare a unui nou nucleu, de această dată cu sediul la Cluj, mișcare coordonată de Arcadie Dugan, Erast Tarangul și Leca Morariu, s-au lovit de opoziția guvernului de inspirație comunistă, instaurat la 6 martie 1945.

Celelalte capitole ale lucrării, ce se dorește o monografie, se ocupă de structura socială a liderilor și membrilor de onoare și fondatori ai Societății. Sunt alcătuite fișe biografice pentru majoritatea președinților, dintre care am remarcat pe Dimitrie Onciu, Teofil Săuciuc, Dorimedont Popovici (președintele Partidului Național Român din Bucovina după retragerea lui Iancu Flondor), George Traian Gallin (decorat de statul polon cu înalta distincție „Polonia Restituta” și, vreme îndelungată, consul al României la Lwów). La fel, în rândul membrilor de onoare, alături de importante figuri ale miciei nobilimi române din Bucovina, sunt prezentate și personaje care au avut un rol deosebit în procesul de integrare a provinciei la România: Miron Cristea, Teofil Sidorovici, generalul Iacob Zadik, I. G. Sbiera, Iancu Flondor. Deosebit de important și, credem, inedit este capitolul referitor la aportul macedoromânilor la bunul mers al activităților Societății și, în general, la mișcarea națională din Bucovina.

Desigur că, fiind doar un început, despre spațiul cultural și militant românesc în nordul Bucovinei se mai poate scrie și pot fi destule obiecții. Nu ne rămâne decât să sperăm și să așteptăm o monografie de dimensiuni și, nu în ultimul rând, analizele referitoare la un aspect recent intrat în circuitul de valori al istoriografiei române.

Florin Anghel

VICTOR SUVOROV, *Spărgătorul de gheață. Cine a declanșat al doilea război mondial?* Iași, Edit. Polirom, 1995, 300 p.

În ultimii ani, a apărut o serie de lucrări care tind să demoleze anumite mituri ale istoriografiei, printre care și cele referitoare la cel de-al doilea război mondial. Specialiștii și publicul cititor din țara noastră au acum la dispoziție traducerea în limba română a lucrării lui Victor Suvorov, *Spărgătorul de gheață. Cine a declanșat al doilea război mondial?* lucrare ce oferă o nouă vizuire asupra începutului războiului germano-sovietic.

Autorul acestei opere, Victor Suvorov, pe numele său adevărat Vladimir Rezun s-a născut în 1947, apoi a devenit ofițer al cunoscutului G.R.U. (Serviciul de Informații al Armatei Roșii), iar în anul 1974 a absolvit Academia militar-diplomatică. Rezident al G.R.U. la Geneva va cere azil în Marea Britanie în anul 1978. Având pseudonimul de Victor Suvorov, Rezun a publicat mai multe lucrări despre G.R.U. și Armata Roșie, una dintre ele, *Cenușă și epoleți* (titlul ediției românești) fiind publicată și în țara noastră.

Dar cartea care a stârnit cele mai mari controverse între specialiști este *Spărgătorul de gheață*¹. Până la apariția acestei lucrări, istoriografia occidentală și cea sovietică scriau la unison pe tema, bine cunoscută, a atacului german executat, prin surprindere împotriva pașnicei, în optica Moscovei, U.R.S.S. În istoriografia sovietică, apar în sprijinul tezei atacului prin surprindere, lucrări care relevă refuzul lui Stalin de a lua în considerare repetatele avertismente

¹ Vezi, *Gotovil li Stalin nastupatelnicu voinu protiv Ghitlera?*, Moscova, 1995.

cu privire la un atac german. Victor Suvorov încearcă, prin lucrarea lui, să prezinte o teză total opusă istoriografiei tradiționale, cu privire la declanșarea operațiunii „Barbarossa”. Astfel, *Spărgătorul de gheăță* caută să demonstreze că Stalin nu avea de gând să organizeze Armata Roșie, potrivit unor planuri defensive, ci se pregătea pentru o operațiune de mare anvergură având ca obiectiv cucerirea unei mari părți a Europei. Foarte interesant este faptul că lovitura principală în acest război trebuia aplicată României care reprezenta singura sursă majoră de petrol a Germaniei în Europa. Toate aceste operațiuni de ampoloare urmău să înceapă, după Suvorov, în jurul datei de 6 iulie 1941.

Deși informația lui Suvorov se bazează pe analiza amănunțită a memoriilor militariilor sovietici, se pare că în sprijinul afirmațiilor lui vine și un document publicat recent în Rusia în „Voenno-istoriceskii jurnal”, în care este expus un plan eminentemente ofensiv, datat 15 mai 1941 și semnat de mareșalul S. K. Timoșenko și generalul G. K. Jukov, în care se prevedea ca, printr-o ofensivă puternică și rapidă să fie zdrobite unitățile germane din Polonia și Prusia Orientală și să se aplice o lovitură și asupra României. Pe lângă alte argumente ca: antrenarea unui număr imens de parașutiști (armă eminentamente ofensivă spune Suvorov), construirea unor fortificații prost camuflate și amplasate pentru dezinformarea inamicului, producția record de tancuri și interpretări ale memoriilor mareșalilor sovietici din care transpar intenții ofensive, argumentul cel mai puternic este acea masivă deplasare de efective militare la granița apuseană a U.R.S.S. ceea ce nu se putea explica prin intenții strict defensive, cu atât mai mult cu cât în spatele acestor trupe era un spațiu gol unde nu exista nici o fortificație sau infrastructură de susținere a unui război defensiv. Totuși există o deosebire între spusele lui Suvorov și documentul semnat de Timoșenko și Jukov, în sensul că în planul amintit lovitura principală trebuia aplicată nu asupra României ci în Prusia Orientală și Polonia. Indiferent unde trebuia aplicată lovitura principală, este cert că U.R.S.S. avea intenții agresive în Europa central-ränăriteană, un argument în plus fiind declaratarea lui A. A. Jdanov membru în Biroul Politic al CC al PC (b): „Războaiele cu Polonia și Finlanda nu au fost războaie de apărare. Am pășit pe calea politicii ofensive”.

Acum, după 50 de ani scurși de la desfășurarea evenimentelor, și având la dispoziție o documentație sporită, putem judeca cartea lui Suvorov pe baze noi. Teza agresiunii germane neprovocate pare într-adevăr să cadă². Hitler însuși afirmase în „Mein Kampf” că nu va repeta greșeala fatală din primul război mondial, aceea a angajării Germaniei pe două fronturi. Ar fi ilologic deci ca Hitler să fi atacat U.R.S.S. când Anglia, deși slabită vizibil, rezista susținută și de speranța unui ajutor american. Deci întrebarea este ce l-a determinat pe Hitler să deschidă ostilitățile pe frontul estic? Fără îndoială că a fost alarmat de imensa concentrare de trupe sovietice pe graniță, în timp ce Stalin dădea puternice garanții de pace și evita orice act provocator. Este evident că Stalin nu-și concentra sutele de divizii la granița germană pentru a salva Anglia ci pentru că, în stadiul actual al informației, se pare că el însuși fusese victimă unei „intoxicări” politico-strategice din partea britanicilor, care l-au făcut să credă că o pace anglo-germană era iminentă, ceea ce ar fi avut drept consecință posibilitatea Reichului de a se întoarce cu toate forțele contra U.R.S.S.; astfel s-ar putea explica planul menționat mai sus din 15 mai 1941².

Totuși confirmarea sau infirmarea categorică a lucrării lui Suvorov o vom putea avea numai atunci când fostele arhive sovietice vor deveni accesibile fără restricții. Cert este că în cazul adeveririi tezei lui Suvorov, numeroase capitole ale istoriei celui de-al doilea război mondial ar trebui rescrise.

Costin Ionescu

² Pe larg, Tainer F. Schmidt, *Eine verfehlte Strategie für alle Fälle*, în „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht”, 1996, Heft 6, p. 368-379.

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celealte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatul vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București – 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Mentalités – Civilisations

THRACO-DACICA

DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
NOUVELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLȚENIEI

ARHIVA GENEALOGICĂ

EPHEMERIS NAPOENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostaticii în relațiile daco-romane.

Conquista și reconquista peruană.

Țările Române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Imperiul spaniol – etapele destrămării sale.

Imaginea Veneției în cultura română (sec. XVII-XVIII).

Două familii de „clienti” domnești în Moldova secolului al XVII-lea.

Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.

Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Structura domeniului boieresc.

Rapoarte diplomatice americane (1806-1829).

Aspecte ale istoriei militare a poporului român în Revoluția de la 1848.

Tranziția către modernitate în viziunea contemporanilor (secolul al XIX-lea).

Independența României și Italia.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Tratatele de pace și perioada primei conflagrații mondiale.

Cooperația românească interbelică între deziderat și realitate.

I. C. Filitti: Pagini de jurnal.

Italia și primul război mondial.

Mișcarea legionară și extrema dreaptă europeană (1927-1933).

Pozitia statelor europene față de războiul italo-etiopian văzută de diplomația S.U.A.

De la războiul preventiv la tratatul de neagresiune.

O alternativă de colaborare în interiorul Axei (1941-1944).

Documente diplomatice franceze inedite.

Toponimie și demografie istorică.

Calculatorul și metoda cantitativă în cercetarea istoriei.

O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.

ISSN 1018 – 0443

43 356

Lei 6 000

www.dacoromanica.ro